

STARI SVIJET OD 586. DO 400. PRIJE KRISTA

Siegfried H. Horn

SAŽETAK

Stari svijet od 586. do 400. prije Krista

Cilj je ovog članka iznijeti povijest malog Židovskog naroda u okviru povijesnog zaleđa onoga vremena. Teško je ispravno razumjeti povijest Božjeg naroda ako je proučavamo kao odvojenu jedinicu. Događaji su u Bibliji obično vrlo šturo opisani, pa ih je moguće posvema razumjeti samo ako ih proučavamo u svjetlosti arheoloških i povijesnih podataka.

Količina materijala za ovo razdoblje koje nije duže od dva stoljeća, za neke je dijelove vrlo bogata, dok je za neke neobično siromašna. Biblija gotovo ništa ne govori o događajima koji su se zbili između razaranja Jeruzalema 586. godine prije Krista i povratka Židova oko 50 godina kasnije. Čak i povijesne knjige koje nas obavješćuju o obnovi nacije (Ezra i Nehemija), ostavljaju velike praznine u svojim izvještajima.

Ovo se odnosi i na izvanbiblijski materijal. On je vrlo ograničen za sve vrijeme Babilonskog kraljevstva, kao i za određena razdoblja u doba Perzijanaca. Osim toga, ovaj je materijal vrlo različit i razlikuje se po vjerodostojnosti. Službeni babilonski i perzijski dokumenti su vrlo rijetki. Najbrojniji izvori – grčke povijesti – obilježeni su mržnjom prema Perzijancima; proturječni su i često nepouzdana. U nedostatku boljšeg pokazali su se ipak korisnima i važnima za povjesničare, koji nastoje rekonstruirati događaje iz toga razdoblja.

Posljednjih su godina arheološka otkrića mnogo doprinijela našem znanju o ovom vrlo važnom razdoblju povijesti Božjeg naroda, pa je sljedeći pregled zasnovan na dosad dostupnim podacima. Možda će povijesna slika iznesena na sljedećim stranicama zahtijevati izmjene u nekim pojedinostima kad će, zahvaljujući budućim otkrićima novih izvora, dodatne informacije postati dostupne.

Ključne riječi: *Stari-svijet; Židovski-narod; Babilon; Perzija; Egipat; Judeja; Lidija*

1. Uvod

Opis ovog razdoblja. – Ovaj članak obuhvaća razdoblje između Egzila i obnove hebrejske nacije u vrijeme dviju velikih svjetskih sila koje su slijedile jedna drugu – Novobabilonskog i Perzijskog carstva. Ovo razdoblje počinje propašću Judinog kraljevstva i razaranjem prijestolnice Jeruzalema u vrijeme kralja Nabukodonozora. Poslije ove katastrofe Hebreji robuju u Mezopotamskoj ravnici, očekujući znakove koji će navijestiti političko slabljenje njihovih tlačitelja i pojavu novih sila na Istoku – prvo Medijaca, a nešto kasnije Perzijanaca. Nakon smrti moćnog Nabukodonozora na babilonskom su se prijestolju jedan za drugim izmijenila tri nesposobna vladara. Ovaj dokaz slabosti zamijetili su oštroumni Hebreji, vjerojatno kao i u sljedećem desetljeću izvještaj o pojavi nove zvijezde na političkom obzoru – Perzijanca Kira, kojeg je Izaija opisao kao budućeg osloboditelja. Kako su im srca morala snažnije zakucati dok su slušali izvještaje o Kirovim nevjerojatnim uspjesima, o padu Medije i Egbatane, a zatim Lidije s nezinom neosvojivom prijestolnicom Sardisom! Najposlije su vidjeli kako je novi veliki narod s Istoka učinio kraj slabom Babilonskom Imperiju.

Kir, novi imperator, bio je širokogrudan, čovječan vladar, koji je u svim pojedinostima ispunio židovska očekivanja i proročanstva. On je dopustio povratak Židova, obnovu njihova Hrama i službe u njemu. Nakon povratka u svoj zavičaj povratnici su se morali boriti protiv brojnih nedaća, a naročito protiv neprijateljskog odnosa i postupaka njihovih susjeda. Obnova Hrama ostvarena je pod velikim teškoćama za približno dvadeset godina. Poslije brojnih kriza – od kojih je ona opisana u knjizi o Esteri bila najozbiljnija – napokon je stečen polunezavisni status unutar Perzijskog kraljevstva u vrijeme Artakserksa I, koji je 457. prije Krista poslao Ezru s izvanrednim punomoćima u Judeju. Ezrin su rad ometali narodni neprijatelji, ali je on najposlije uspješno dovršen pod snažnim vodstvom Nehemije. Opisom njegova rada naši biblijski izvori presušuju i nastupa međuzavjetno razdoblje.

Kronologija ovog razdoblja. – Sigurna kronologija ovog razdoblja utvrđena je zahvaljujući nekim astronomskim tekstovima i mnoštvu drugih datiranih dokumenata. Budući da su kronološki problemi pažljivo istraženi na drugom mjestu, mi ih nećemo ovdje razmatrati.

Međutim, treba reći da nesigurnost u pogledu točnih datuma za određene događaje, kako će se vidjeti iz nekoliko primjera u ovom članku, nisu posljedica nesigurnosti kronologije ovog razdoblja, već nepotpunih izvornih materijala ili neodređene naravi njihovog kronološkog datiranja. Svaki jasno datirani dokument iz razdoblja koje proučavamo, bilo perzijski, grčki, židovski, egipatski ili koji drugi, vrlo se lako da prenijeti u naš uobičajen sustav datiranja prije Krista. No u mnogo slučajeva zapisani događaji nisu datirani, ili nisu točno datirani u našim biblijskim i izvanbiblijskim izvorima. Takve događaje treba staviti u kronološku shemu na osnovi pomnog proučavanja svih raspoloživih činjenica. Razumljivo je da se u takvim slučajevima zaključci znanstvenika razlikuju, pa ni jedan datum postavljen na ovaj način ne možemo smatrati točnim; sve što je moguće postići jest približna točnost.

Zato čitatelj treba razumjeti da tamo gdje su dana dva datuma, kao na primjer za Kirovu pobjedu nad Astijagom, naš izvorni materijal, na kojemu se zasnivaju ovi datumi, omogućuje dva različita tumačenja. Treba također držati na umu da datum dan u ovom članku, a razlikuje se od datuma o istom predmetu u nekom drugom djelu, ne mora biti ispravniji ili manje točan od drugoga. U nekim slučajevima može biti utemeljen na novijim dokazima, u drugome na

različitim tumačenju dokaza koji dopuštaju više od jednog tumačenja. Premda su za razumijevanje povijesti neophodni datumi, i bez njih ne ide, čitatelj treba uvijek držati na umu da će se mnogi datumi drevne povijesti vjerojatno promijeniti zahvaljujući otkrićima novih dokaza, te se stoga ne treba iznenaditi ako se pokaže da dosad objavljeni određeni datumi kasnije zahtijevaju ispravku.

Na sreću, granica moguće greške u vezi s datumima ovog razdoblja vrlo je mala i ni u jednom slučaju ne prelazi nekoliko godina. U najviše slučajeva razlike između pravih datuma i onih navedenih u ovom članku mogu varirati ne više od godinu dana, dok su mnogi datumi izneseni na sljedećim stranicama savršeno točni. U vezi s ovim 6. i 5. stoljeće kronološki se temelji na sigurnijim temeljima nego nekoliko ranijih ili kasnijih povijesnih razdoblja.

Priložena tablica iznosi sinkronizme između različitih vladajućih kuća tog razdoblja. Datumi dani za vladavine kraljeva Egipta, Babilonije i Perzije (poslije 539. prije Kr.), kao i datumi za židovske vođe, točni su, dok su datumi vladara Medije i Lidije neizvjesni.

KRONOLOGIJA STAROGA SVIJETA OD 586. DO 400. PRIJE KRISTA

EGIPAT	BABILON	MEDIJA I PERZIJA	LIDIJA	JUDEJA
Amazija 570.–526.	Nabukodonozor 605.–562. Evil-Merodah (Amel-Marduk) 562.–560. Nergal-šar-usur (Neriglisar) 560.–556. Labaši-Marduk 556. Nabonid 556.–539.	Kijaksar *625.–585. Astijag *585.–550.	Alyattes *617.–560. Krez *560.–546.	
Psametih III 526.–525.	Baltazar (suvladar) 553?–539.	Kir (kao vladar Medijaca i Perzijanaca) cca 553/2.–530. (Kao vladar Babilona) 539.–530. Kambiz 530.–522. Bardija (Smerdis) 522. Darije I 522.–486. Kserks 486.–465. Artakserks I 465.–423. Darije II 423.–405/4. Artakserks II 405/4.–359/8.		Zorobabel 537.–† Ezra 457.–† Nehemija 444.–†

* Nesigurni datumi.

† Dostupni su samo datumi imenovanja.

2. Neobabilonsko kraljevstvo od 586. do 539. prije Krista

Povijest Neobabilonskog kraljevstva od njegova utemeljenja od strane Nabopolasara u 7. st. pr. Kr. sve do 586. pr. Kr., godine kad je bilo uništeno Judejsko kraljevstvo s prijestolnicom Jeruzalemom, opisana je na drugom mjestu.

Nabukodonozor II (605.-562). – Nakon osvajanja Jude i razorenja Jeruzalema, Nabukodonozor se više posvetio miru no ratovima te je izvodio velike građevinske pothvate. Kralj se neobično ponosio svojim uspjesima na tom području, kako to pokazuju mnogi natpisi na njegovim građevinama. Kralj je praktično obnovio Babilon. Proširio je grad i okružio ga novim utvrđenjima, obuhvativši i novu palaču koju je sagradio gotovo dva kilometra daleko od stare palače. Veliki Mardukov hram, nazvan Esagila, bio je uljepšan, a dovršena i njegova hramska kula Etemenanki, koja je bila u ruševinama u vrijeme kad je njegov otac došao na vlast. Za Nabukodonozorove vladavine, koja je bila razdoblje najveće građevinske djelatnosti u povijesti Mezopotamije, obnovljeni su i sagrađeni mnogi drugi hramovi u Babilonu i drugim gradovima.

Malo je poznato o Nabukodonozorovoj vojnoj aktivnosti nakon pohoda na Judeju, jer u postojećim babilonskim kronikama,¹ koje bilježe mnoge vojne pohode Nabopolasara i Nabukodonozora, a jedan Nergal-šar-usura, nema nikakvih podataka nakon njegove jedanaeste godine.

Međutim postoji nekoliko podataka koji kazuju da je Nabukodonozor trinaest godina ratovao protiv Tira (585.-573. pr. Kr.). Ta se ponosna pomorska sila, uzdajući se u neosvojiv položaj na otoku, odbila pokloniti babilonskom monarhu, pa je na sebe navukla Nabukodonozorov gnjev. Godinu dana prije početka Nabukodonozorova pohoda na Tir, prorok Ezekiel je preorekao sudbinu tog bogatog trgovačkog grada, koji je pokrivao velike stambene površine na kopnu, te skladišta, arsenale, tvornice i brodogradilišta smještena na sigurnom stjenovitom otoku nedaleko obale. Nabukodonozorove su snage zauzele i razorile kopneni Tir, na kojega se odnosi Ezekielovo proročanstvo, ali su više godina bezuspješno opsjedale Tir na otoku. Napokon se Tir predao i pokorio pod uvjetom da zadrži kralja, a prihvati babilonskog visokog komesara koji je budnim okom pratio vanjske i unutarnje poslove Tira i brinuo za očuvanje babilonskih interesa.

Tijekom tog razdoblja došlo je do pohoda protiv nemirnih elemenata među bivšim Judinim susjedima, Sirijom, Amonom, Moabom, pa i Egiptom, kako to Flavije tvrdi, u 23. godini Nabukodonozorova vladanja (582. pr. Kr.). Čini se da su Židovi koji su ostavljeni u zemlji nakon poraza 586. godine sudjelovali u djelatnosti protiv Babilona. Zbog toga je Nabukodonozor poduzeo kazneni pohod prema kojem je, kako to iznosi Jeremija 52,30 više od 745 Židova odvedeno kao roblje u Babilon.

Premda opsada Tira nije bila neuspješna, Kaldejci su bili razočarani, smatrajući ono što su postigli nedovoljnom nagradom za napore trinaestgodišnje opsade, kako to otkrivaju Ezekie-

1 Wiesman, D. J. *Chronicles of Chaldean Kings (626–556 B.C.) in the British Museum*, London, Trustees of the British Museum, 1961, str. 99, pločice. Niz pločica u vlasništvu muzeja ali neobjavljene (osim jedne 1923. godine) sve do 1956, s tekstom, prijevodom i povijesnim uvodom. Bilježeći godišnje vojne pohode, ove kronike daju točne datume nastupnih godina Nabopolasara i Nabukodonozora, te datum osvajanja Jeruzalema i zarobljavanja njegova kralja (Jojakina) 597. godine. One također definitivno određuju pitanje godine Jošijine smrti.

love riječi (Ez 29,18-20). Međutim, prorok proriče da će Babilonci naći bogat plijen u Egiptu. Malo je poznato o Nabukodonozorovu pohodu na Egipat, proročenom u ovom proročanstvu. Jedan jedini dio pločice u Britanskom muzeju govori o ratu Nabukodonozora protiv Amazisa u Egiptu, 37. godine Nabukodonozorova vladanja (568. pr. Kr.) Razumljivo je da ne možemo očekivati egipatske izvještaje o ovom ratu s očito poraznim posljedicama po Egipat, ali nažalost nema ni babilonskih izvještaja koji bi nam dali uvida u ispunjenje Ezekielova proročanstva. Pošto je Amasis nakon tog pohoda nastavio vladati Egiptom, Nabukodonozor ga je vjerojatno pomilovao i vratio na prijestolje.

O sedam posljednjih godina velikog kralja nema podataka iz svjetovnih izvora. Knjiga proroka Daniela govori o sedam godina Nabukodonozorova izgnanstva poslije kojih je, vjerojatno nakon kratkog oporavka, umro. (Dn 4) Ovaj događaj ne nalazimo zapisan u izvještajima onog vremena, jer oni skrivaju slabosti svojih vladara.

Amel-Marduk, Nergal-šar-usur i Labaši-Marduk (562.--556). – Kad je Nabukodonozor, jedan od najslavnijih vladara staroga doba, umro početkom listopada 562. pr. Kr., nakon vladavine od 43 godine, njegov sin Amel-Marduk, biblijski Evil-Merodak, stupio je na prijestolje (562.–560.). Starim je povjesničarima poznat kao čovjek koji je vodio zao i razuzdan život, ali nas Biblija izvještava da je oslobodio Jojakina, zarobljenog židovskog kralja i vratio mu kraljevske počasti (Jer 52,31-34), 37. godine nakon što ga je kralj Nabukodonozor odveo iz Jeruzalema.

Amel-Marduk nije pokazivao snagu svoga oca te su ga nakon vladavine manje od dvije godine ubili pobunjenici koji su na prijestolje stavili jednoga između svojih, Nergal-šar-usura (na grčkom Neriglisar), koji je bio ne samo jedan od najpoštovanijih Nabukodonozorovih dvorana (Jer 39,3.13) nego i njegov zet, pa prema tome Amel-Mardukov šogor. Nergal-šar-usur (560.–556.) prema kronici je (spomenutoj u fusnoti 1) upao u Ciliciju 557./56. godine. Tvrdi da je gradio hramove i palače i uništavao neprijatelje te spaljivao svoje protivnike.

Budući da je na prijestolje došao kao srazmjerno star čovjek, umro je nakon vladavine koja je trajala nešto manje od četiri godine. Naslijedio ga je njegov sin Labaši-Marduk koji je vladao vjerojatno manje od dva mjeseca, tijekom svibnja i lipnja 556. godine. Skupina urotnika mučila ga je i ubila te proglasila kraljem Babilona Nabonida, jednoga iz svoje stranke.

Nabonid (556.–539. pr. Kr.). – Preci novog vladaoa nisu potpuno utvrđeni, ali se čini da je njegov otac bio princ iz Harana, imenom *Nabu-balâtsu-igbi*, a majka vjerojatno Šumua-damqa, svećenica Sina (boga Mjeseca), koja je prema jednom spomeniku, podignutom u njezinu čast, ovu službu u hramu boga Sina u Haranu vršila od Ašurbanipalova vremena. Postoji mišljenje da je nakon zauzimanja Harana, 610. godine, ona sa svojim mladim sinom odvedena kao robinja u Babilon i uzeta u Nabukodonozorov harem, gdje se vremenom podigla od konkubine do omiljene žene. I njenom sinu Nabonidu ukazane su kraljevske počasti te je postao utjecajni službenik administracije imperija, kako to vidimo iz činjenice da ga je vjerojatno Nabukodonozor 585. godine izabrao za posrednika u ratu između Medijaca i Lidijaca. Vjerojatno je bio oženjen jednom od Nabukodonozorovih kćeri, pa je tako postao kraljevim zetom zbog čega je Daniel mogao Nabukodonozora imenovati Belšazarovim ocem, služeći se u ovom slučaju hebrejskom uporabom riječi “predak” ili “djed” (Dn 5,11). Sljedeća genealoška skica pokazuje odnose između raznih vladara Neobabilonskog kraljevstva, koji su označeni rednim brojevima od Nabopolasara do Nabonida.

(1) Nabopolasar

(2) Nabukodonozor II
(sin)

(3) Amel-Marduk
(sin)

(4) Nergal-šar-usur
(zet)

(6) Nabonid
(zet)

(5) Labaši-Marduk
(sin)

Belšazar
(sin)

U vrijeme Nabonidova dolaska na prijestolje kraljevstvu je bio potreban jak vladar. Medijci su ojačali za vrijeme slabih vladara Babilona i anektirali područje Harana. Ovo je bio čin agresije, koji bi mogao, ako prođe nekažnjen, poslužiti kao poticaj za daljnje napade. Zato je Nabonid u svojoj nastupnoj godini vladanja smatrao prvom dužnošću povratiti Haran. Ovim je postupkom pokazao da može prerasti u jakog i čvrstog vladara. Međutim, ta su se očekivanja izjalovila, jer se činilo da kralj ima preopširne interese i prevelike planove. Kralj je bio naklonjen Sinu, bogu Mjeseca, pa je obnovio njegov hram u Haranu, koji je bio u ruševinama od 610. pr. Kr. Također je podigao svete građevine u Uru, gdje je svoju kćerku učinio svećenicom Sina; bio je duboko zainteresiran za staru povijest svog naroda te je potražio stare zapise. Pa ipak je, čini se, prepoznao opasnosti koje su se pojavljivale na Istoku i poduzeo mjere da ih spriječi. Između njih spomenut ćemo njegov pohod na Arabiju.

Dok je 553. godine bio na pohodu u istočnoj Palestini, razbolio se i otišao na liječenje u Libanon. Odmah nakon toga pozvao je svog sina Belšazara i povjerio mu kraljevstvo, čime je pokušao osigurati nasljednost svoje kraljevske kuće i time onemogućio da se za vrijeme njegove odsutnosti na babilonskom prijestolju pojavi uzurpator. Na taj se način oslobodio za ostvarenje novih planova o proširenju kraljevstva. U međuvremenu se Belšazar vratio u Babilon i vjerojatno od početka 552. godine kao suvladar vladao domaćim provincijama u ime svog oca. Ovo objašnjava zašto je Danielu, kad mu je htio iskazati počast, mogao ponuditi samo treće mjesto u kraljevstvu, najviše što je mogao dati, pošto je sam zauzimao drugo (Dn 5,16).

Čim se Nabonid oporavio, započeo je invaziju sjeverozapadne Arabije; zauzeo je oazu Tema, koja je postala njegovom rezidencijom za niz budućih godina; tu je sagradio prostrane palače. Pravi razlog ovog osvajanja nije poznat. Neki povjesničari smatraju da je Nabonid otišao u Arabiju da bi imao sigurniju prijestolnicu, ako bi Medijci i Perzijanci osvojili Mezopotamiju ili zato što je bio duševno bolestan pa mu je ovo odvojeno mjesto bilo potrebno. Bez obzira što je tome bio razlog, Nabonid je u Temi ostao najmanje do svoje 11. godine vladanja, 545. pr. Kr. i u tom je razdoblju vodio više uspješnih pohoda protiv južnih arapskih plemena.

U međuvremenu se potpuno odvojio od rukovodećih elemenata Babilonije, posebice od svećenika. Njegovo dugo izbjivanje iz prijestolnice imalo je za posljedicu neodržavanje više novogodišnjih blagdana, koji su inače bili obilan izvor prihoda hramova, a njegovo favoriziranje Sina izazvalo je neprijateljstvo Mardukovog svećenstva. Belšazarovo nepravilno upravljanje domaćim poslovima produbilo je kod mnogih Babilonaca želju za promjenom administracije. No čini se da su oba vladara ipak tako čvrsto držala uzde uprave u svojim rukama da nije bilo pokušaja pobune. Ako ih je i bilo, možemo zaključiti da nisu uspjeli, jer o njima nemamo izvještaja.

U prvim se godinama Nabonidove vladavine na istočnom političkom nebu pojavila nova zvijezda, Kir, vazalni kralj Medijaca, poznat kao vladar perzijskih plemena, koji se nazivao «kraljem Anšana». On se pobunio protiv svog medijskog gospodara Astijega pa je nakon zauzimanja prijestolnice Egbatane svrgnuo njezinog kralja 553. godine (prema drugim izvorima 550.), nekako u vrijeme kada je Nabonid odredio Belšazara svojim suvladarom. Opasnost od istočnih plemena sada je postala stvarnijom no ikada. Kada je Krez iz Sardisa, kralj Lidije, ponudio savez Amazisu u Egiptu i Nabonidu u Babilonu protiv nove sile na istoku, Nabonid je spremno prihvatio ponudu.

Povodeći se parolom da je napad najbolja obrana, Krez je upao na perzijski teritorij 547. pr. Kr., ali je precjenjujući svoju snagu, izgubio prijestolnicu i kraljevstvo prije nego što su se njegovi saveznici stigli organizirati i pružiti mu pomoć protiv Kira.

Idućih je godina Kir učvrstio svoju moć u imperiju koji se sada protezao od Iranske visoravni do zapadnih obala Male Azije. Kada je napokon 539. pr. Kr., poslije više godina pripreme, Kir osjetio da je došlo vrijeme da krene protiv slabog Nabonidovog kraljevstva, pala mu je u ruke bez naročitog napora bogata istočna provincija Gucija koja je graničila s Kirovim teritorijem i bila bedem što ga je Nabukodonozor podigao da zaštiti svoje kraljevstvo od moguće invazije s istoka. Nabonid se uznemirio. Možda radi svoje osobne zaštite ili da u slučaju invazije Kira liši pomoći lokalnih bogova, tijekom proljeća i ljeta 539. godine preselio je kipove različitih bogova pojedinih gradova u Babilon. Time je još više ogorčio lokalno stanovništvo i svećenstvo, koje je smatralo da im krade bogove. Svojim postupkom podigao je protiv sebe babilonske svećenike, jer se sada povećalo religijsko natjecanje u prijestolnici koja se inače smatrala glavnim sjedištem boga Marduka.

Kad je Kir bio spreman krenuti na Babilon, Belšazar je skupio svoje snage kod Opisa na Tigrisu, kako bi se suprotstavio invaziji i spriječio Kira da prijeđe preko rijeke. U odlučujućoj bici Babilonci su pretrpjeli strašan poraz, a Perzijanci su se bez nailaženja na otpor uspjeli probiti sve do Sipara na Eufratu. Kir je ovaj grad zauzeo bez borbe 11. listopada 539. pr. Kr. Nabonid je pobjegao prema jugu. Belšazar se vratio u Babilon, oko 50 kilometara južno od Sipara i, uzdaajući se u njegove jake utvrde, ostao u gradu. Upravo je tu, u oholosti i arogantnosti i u bezobzirnom osjećaju sigurnosti, proveo posljednju večer sa ženama i prijateljima u pijančevanju, rabeći sveto posuđe Salomonova hrama (Dn 5). Dvanaestog listopada Babilon je pao u ruke Kirovim snagama, koje su prema Herodotu skrenule tok Eufrata, koji je inače prolazio kroz grad, i bez protivljenja ušle u grad. Belšazar je izgubio život. Nabonid, koji je bježao na jug, očito je naišao na zatvorene putove za bijeg, pa se vratio u Babilon i predao na milost pobjedonosnom neprijatelju. Prema jednom grčkom izvještaju, plemeniti Kir mu je pošteđio život i postavio ga vazalnim kraljem u udaljenoj Karmaniji.

Tako je Kaldejskom Imperiju došao neslavni kraj nakon postojanja od gotovo jednog stoljeća. Osnovao ga je jaki vladar Nabopolasar, proširio i učvrstio ga isto tako jaki sin Nabukodonozor, ali se ipak brzo raspao poslije Nabukodonozorove smrti, pod vladavinom slabih vladara koji su ga naslijedili. Neobabilonsko kraljevstvo otkrilo je slavu materijalnog bogatstva, kakvo je rijetko kad, ako ikada, ranije postojalo. Zbog toga je ono u proročkoj slici Nabukodonozorova sna uspoređeno sa «zlatnom glavom» (Dn 2,38). Međutim, ono je sve vrijeme svog postojanja posjedovalo sljedeće nasljeđene slabosti koje su materijalno pripomogle i ubrzale njegov pad:

1. Babilonska je nacija bila stara i toliko je stoljeća bila podložna Amorejcima, Kasitima, Asircima, a sada aramejskim Kaldecima, da su joj nedostajale neke karakterne crte koji bi je učinile politički jakim i zdravim narodom.

2. Nije bilo zajedničkih interesa i veza, koje bi povezale različite narode u imperiju uz kaldejsku dinastiju; čak su i sami Babilonci bili etnički stranci Kaldecima koji su sačinjavali vladajuću klasu. Kad su ove slabosti bile nadomještene snagom vladara, kao na primjer Nabukodonozora, kraljevstvo je izgledalo snažno i zdravo. Međutim, pod slabim vladarom kao što je bio Nabonid, koji je bio niz godina odsutan iz prijestolnice i bio više zainteresiran za prošlost svoje zemlje nego za njene sadašnje potrebe i koji je favorizirao provincijska božanstva više od nacionalnog boga zaštitnika, osim što je bio kriv za druge pogrešne postupke i političke zablude, sintetični Babilonski Imperij se nije mogao održati.

3. Imperij Medijaca

S Medijcima, i Perzijancima koji su ih naslijedili, na pozornicu svjetske povijesti stupaju indoevropski narodi. Jedina druga etnički srodna nacija koja je odigrala važnu ulogu u povijesti prije toga bili su Hetiti i narod kraljevstva Mitani koje je cvalo u drugom tisućljeću predkršćanske ere. Medijci i Perzijanci su živjeli na visoravni koja leži između Mezopotamije i Indije, negostoljubivoj zemlji koja je dala čvrst, moralno zdrav i snažan narod ratnika naučenih na teškoće i oskudicu. Nazivali su se *Arianu*, «plemići», a svoju zemlju *Ariana*, ili *Iran*, ime koje nosi i danas.

Prva iranska plemena pod imenom Medijci javljaju se kao dobri barbarski borci u izvještajima [Almanesera III. sredinom 9. stoljeća pr. Kr. Sargon II. tvrdi da ih je porazio i podčinio 715. pr. Kr., spominjući Daiauku kao njihovog vladara, koga Herodot naziva Deikos (Deioces) i kome pripisuje osnivanje medijskog kraljevstva; opisuje ga kao mudrog i pravednog vladara. Tvrdi se da je Deioces ujedinio medijska plemena u narod i osnovao prijestolnicu Egbatanu. Međutim teško je poistovjetiti Herodotova Deikosa, koji je čini se vladao od oko 700. do oko 647. pr. Kr., s Daiaukuom iz Sargonovog izvještaja: a naravno, moguće je da se radilo o dvjema osobama s istim imenom.

Fraort, Deiocesov sin, vladao je nakon očeve smrti 22 godine, od oko 647. do oko 625. godine pa mu se pripisuje podčinjavanje perzijskih plemena na jugu. Izgubio je život boreći se protiv Asirije.

Fraortov sin Kijaksar vladao je Medijom 40 godina, od 625. Do 585. pr. Kr. On je postao Nabopolasarov saveznik protiv Asirije, samostalno osvojio Asur 614. godine, a Ninivu zajedno s Babiloncima 612. Babilonci su prisvojili najveći i najkulturniji dio palog Asirskog Imperija,

dok su se Medijci po svemu sudeći zadovoljili sjevernim i sjeveroistočnim provincijama Asirije. Kijaksaru, koji je tako postao prvi veliki kralj Meda, Herodot pripisuje pobjedu nad Skitima, čiji mu je teritorij u Maloj Aziji nakon toga pripao.

U svojim posljednjim godinama Kijaksar se morao boriti protiv Lidijaca, koji su pod Aljatesom, kraljem Sardisa, postali treća sila u Aziji, i koji su htjeli zagospodariti Anatolijom. U šestoj godini njihova ratovanja dogodilo se da je «usred bitke dan odjednom postao noć». Osvjedočeni da na njima počiva negodovanje bogova, obje su strane bile spremne da zaključe mir. Do njega je došlo zahvaljujući nekim posrednicima među kojima se spominje Labinetus iz Babilona, možda Nabonid. Pomrčina sunca 28. svibnja 585. pr. Kr. (navodno ju je proreкао Tales iz Mileta), koja je imala za posljedicu završetak rata između Medijaca i Lidijaca, pruža nam jedan od utvrđenih datuma bitaka starog doba. Ugovorom s Aljatesom Kijaksar je dobio cijelu Anatoliju istočno od rijeke Halis. Ugovor je učvršćen ženidbom Astijaga, Kijaksarova sina, Arianisom, Aljatesovom kćerkom.

Astijag, koji je vladao više od 30 godina (Herodot kaže 35), od oko 585. do bilo 553/2. ili 550. pr. Kr., bio je posljednji pravi vladar Medijskog Imperija. Gotovo nam ništa nije poznato o njegovoj dugoj vladavini. Stari povjesničari, koji ga spominju, govore o njemu samo u vezi s ulogom koju je imao u Kirovim poslovima; prema grčkim izvorima bio mu je djed. Svoju kći Mandanu dao je Kambizu I, vazalnom perzijskom kralju u Anšanu, ali kad je rodila dijete, čini se da ga je progonio strah da će mu Kir oduzeti prijestolje. Nije poznato koliko istine ima u grčkim legendama koje govore o Astijagovim pokušajima da ubije svog unuka. Međutim točno je da njegov strah nije bio neosnovan, jer je Kir 553. pr. Kr. ustao protiv svog gospodara. Dvapat su ga porazile Astijagove snage, ali je u trećem sukobu medijski zapovjednik vojske Harpagus izdao svoga gospodara i svojim se snagama pridružio Kiru. Ne kasnije od 550. pr. Kr. Kir je imao u rukama medijsku prijestolnicu Egbatanu. I Astijag je pao u Kirove ruke, ali se čini da se s njim blago postupalo, ako možemo vjerovati Grcima koji tvrde da je postao guverner Hirkanije, južno od Kaspijskog mora.

Kad je Kir preuzeo Medijski Imperij, nisu se primjećivale velike promjene u vanjskoj strukturi države, jer su Medijci i Perzijanci bili srodna plemena, a bili su i vezani međusobnim brakovima obiju vladarskih kuća. Stoga historičari starog doba o tom imperiju govore i u suvremenim dokumentima različitih zemalja kao o kraljevstvu "Medijaca i Perzijanaca" ili mnogo puta jednostavno o «Medijcima», premda su nakon Astijagove smrti imali samo manju ulogu u državnim poslovima. Prijelaz s Medijskog na Perzijski Imperij bio je stoga samo prijelaz moći s jedne vladarske kuće na drugu i prijelaz službi koje je vršilo medijsko plemstvo na perzijsko plemstvo. Od tog vremena perzijsko plemstvo zauzima prva mjesta u administraciji i upravi, premda su utjecajni Medi i dalje u službi, pa ih u cijelom perzijskom razdoblju nalazimo na važnim položajima.

4. Perzijski Imperij od Kira do Darija II

Perzijski vladari iz razdoblja imperija nazvani su Ahemenedima, budući da su, s izuzetkom Darija III, svi perzijski vladari tvrdili da su im preci Ahemenedi. Natpisi Kira i Darija I daju nam informacije o rodoslovlju dviju obitelji kojima su pripadala ova dva kralja, a koje potječu od Ahemena i Teispesa, kako to pokazuje sljedeći dijagram:

Ahemen Teispes

Kir I	Ariaramnes
Kambiz I	Arsames
Kir II (Veliki)	Histasp
Kambiz II	Darije I (Veliki)
	Kserks
	Artakserks I
	Darije II

Redosljed vladajućih kraljeva od Ahemena do Kira II nije točno poznat, ali čini se da je veći dio, ili su svi navedeni u gornjem rodoslovlju, zauzimali perzijsko prijestolje neko vrijeme. Dvije su vladajuće kuće vladale ili nad različitim perzijskim plemenima istovremeno ili je vladavina prelazila više puta s jedne kuće na drugu. Prijestolnica je čini se bila Anšan, budući da se prvi perzijski kraljevi redovno nazivaju «kraljevi Anšana», ali njen položaj nije točno utvrđen. Premda se čini da je pretpostavka prema kojoj bi to bio Pasargad u jugozapadnom Iranu dosad najbolja.

Jedini perzijski vladar prije Kira II, spomenut u dosad postojećim izvještajima iz onog vremena, jest Kir I. Napisi asirskog kralja Ašurbanipala spominju ga pod imenom *Kuraš*, iz *Parsuaša*, koji je, čuvši za pobjedu Asiraca nad Elamom poslao svoga sina Aruku, vjerojatno brata Kambiza I, s bogatim darovima u Ninivu, da bi se ponudio kao vazal asirskom imperatoru. Ovaj se događaj odigrao ubrzo nakon 639. pr. Kr., godine u kojoj je Elam pobijeđen, ali vjerojatno prije no što je kralj Fraortes iz Medije podčinio Perzijance i njihovu zemlju učinio dijelom svog kraljevstva.

Kir Veliki, oko 553.–530. pr. Kr. – Grčki povjesničari mnogo i naširoko raspravljaju o pustolovinama mladoga Kira, ali je teško odvojiti istinu od legende i povijest od narodnih priča. Međutim, čini se vjerojatnim da je Kirova majka Mandana bila kći Astijaga, posljednjeg vladajućeg kralja Medije, a da je sam Kir oženio Kasandanu, kćerku Astijagova sina Kijaksara. Iz razloga koji nam nisu poznati, Kir se pobunio protiv svoga gospodara i djeda Astijaga, vjerojatno 553. pr. Kr. Kirove su snage bile dva puta potučene, ali je na kraju bio uspješan kad je Harpagus, zapovjednik medijske vojske izdao svog gospodara i kralja te prešao na Kirovu stranu, koji je do 550. pr. Kr. u rukama imao Egbatanu, medijsku prijestolnicu i njezinog kralja.

Iako je Kir prisvojio svu kraljevsku vlast u imperiju, čini se da je prema Medijcima bio popustljiv. Astijaga je kao guvernera poslao u provinciju Hirkaniju, a prema Ksenofonu, njegova sina Kijaksara II postavio je na prijestolje kao figuru. Onovremeni izvještaji potpuno šute o postojanju Kijaksara II, ali nije nemoguće da je Kir medijskom prijestolonasljedniku koji je bio njegov tast, dozvolio da zajedno s njim vlada kako bi ugodio Medijcima. Ako je tako bilo, Kijaksar bi mogao biti kralj koji se u knjizi proroka Daniela češće spominje pod imenom Darije Medijac.

Tijekom sljedećih je godina Kir učvrstio svoju moć nad prostranim imperijem, koje se protezalo od granica Indije na istoku do rijeke Halis u centralnoj Maloj Aziji na zapadu. Izvještaji nam kazuju da je bio zauzet u borbama protiv neprijateljskih plemena istočno od Tigrisa 548. godine, dok se spremao za veliki ispit snage do kojeg je uskoro trebalo doći. Munjevito uzdizanje Kira do vladara drugog najvećeg imperija onoga vremena ostavilo je dubok utisak na njegove suvremenike. Podčinjeni su se narodi nadali da će ih osloboditi. Židovi, na primjer, čija su proročanstva govorila o *Korešu* ili Kiru kao budućem osloboditelju (Iz 44,28), mora da su suzdržana daha motrili njegov uspon, kako ćemo to malo kasnije proučavati. Ali politički vođe kao Nabonid u Babiloniji, Amazis u Egiptu i Krez u Lidiji promatrali su Kirovo uzdizanje sa zebnjom, bojeći se za svoju sigurnost i prijestole. Stoga su se povezali ugovorom o uzajamnoj pomoći.

Ovaj se strah pokazao opravdanim kad je Kir u proljeće 547. upao u gornju Mezopotamiju, u područje između rijeke Kabur i velike okuke Eufrata, s ciljem da povrati raniju medijsku provinciju koju je Nabonid oteo Medijcima. Ovo je bio očiti neprijateljski čin protiv Babilonaca, premda po svemu sudeći nije doveo do rata između ovih dviju država. Međutim Krez je mislio da nešto treba učiniti kako bi se otklonila velika opasnost s istoka. Uvjeren da je bolje preuzeti inicijativu nego čekati dok je suparnik poduzme, lidijski je kralj prešao Halis i upao na Kirov teritorij. Prva bitka s Perzijancima odigrala se kod Pterije, kasno ljeti 547. godine, ali je završila neodlučno. Krez je smatrao razboritim da se povuče u svoju utvrđenu prijestolnicu Sardis i da čeka dolazak svojih saveznika, prije negoli poduzme daljnje akcije protiv Kira. Čini se da je bio uvjeren kako je Kir toliko oslabljen u bitci kod Pterije da mu više neće predstavljati neposrednu prijetnju. Osim toga nije očekivao da će Perzijanci krenuti na zapad, daleko od svojih domaćih uporišta, i to ujesen na pragu ljute anatolske zime.

Geniji, kao što je bio Kir, katkad djeluju nerazumno i čine ono što razboriti ljudi smatraju bezumnim. Stoga su njihovi postupci često nepredvidivi. Kir je bio čovjek ove vrste. Umjesto da se preko zime vrati u svoje domaće uporište i da se sljedeće godine vrati u punoj snazi, on je krenuo naprijed i sa svojom vojskom neočekivano stigao pred Sardis. Da je Krez potpuno pogrešno procijenio svoga protivnika, vidljivo je iz činjenice što je raspustio svoje plaćenike i dopustio da provedu zimu u svojim zavičajnim gradovima. Uzdajući se u hrabrost Lidijaca i neodoljivu snagu svoje konjice, Krez se usudio napasti Kira odmah nakon njegova dolaska. Međutim još jednom se pokazala oštroumnost perzijskog kralja, kad je Kir svoje deve koje su nosile prtljagu pretvorio u konjicu i tako dočekaio napad Lidijaca. Lidijski ratni konji, nenavikli na neobične dugovrate životinje i njihov oštri zadah, okrenuli su se i vratili u grad. Uskoro je – između listopada i prosinca 547. godine pr. Kr. – Sard pada nakon kratke opsade, prije no što su saveznici imali mogućnost da Krezu priteknu u pomoć. Lidijski je kralj pao u Kirove ruke, koji mu je po svemu sudeći poštedito život, dok jedan izvor tvrdi da ga je Kir pogubio. Još jednom je Kir svijetu dokazao da je čovjek s kojim se mora računati. Različiti su bili osjećaji njegovih suvremenika kad su vijesti o njegovim nevjerojatnim pobjedama stigle u babilonska sela i gradove. Dok su Židovima u zatočeništvu ove novosti morale zvučati kao slatka glazba, vladarima u Babilonu i Temi – Belšazaru i Nabonidu – morale su biti znak za uzbunu.

Ništa izvjesno nije poznato o Kirovoj aktivnosti tijekom šest godina po osvajanju Lidije. Međutim, teško je vjerovati da bi čovjek kakav je Kir bio ostao dokon tijekom tih godina.

Beros, kako ga navodi Flavije, izvještava da je Kir zauzeo cijelu Aziju prije nego što je krenuo na Babilon, a Ksenofon zna za jedan pohod na Arabiju u to vrijeme. Otuda zaključujemo da je Kir učvrstio nadzor nad različitim dijelovima Male Azije u vrijeme za koje suvremeni izvještaji ništa ne govore, a možda se sreo i s Nabonidom u Arabiji, jer ovaj kralj u jednom tekstu tvrdi da je osobno «osvojio njegove (Kirove) pokrajine» i njegovo vlasništvo prenio u svoju rezidenciju. Ne zna se je li ova tvrdnja samo hvalisanje ili je Nabonid stvarno u to vrijeme pobijedio Kira.

Štogod se zbilo između pada Sardisa (547.) i 540. pr. Kr., izvjesno je da je krajem 540. godine Kir imao dobro organiziran i ujedinen imperij te da je izgradio jaku vojsku s kojom je bio spreman za ogled snage s Babilonom. Sreća se još jednom neočekivano nasmiješila Kiru i pomogla mu kad je guverner najistočnije pokrajine Babilonije – Gucije – svoju zemlju i narod podčinio Kiru. Nabonid, koji se iz Teme vratio u Babilon, vjerojatno je pomagao svom sinu Belšazaru, glavnom zapovjedniku svih istočnih snaga, u pripremama za neodgodivi sukob s Kirom.

Velika i odlučujuća bitka između snaga dvaju imperija odigrala se kod Opisa na Tigrisu, kod mjesta ili u blizini budućeg grada Seleukije (tridesetak kilometara nizvodno od današnjeg Bagdada), blizu velikog Nabukodonozorova zida. Nisu poznati razlozi strašnog poraza koji su Babilonci pretrpjeli kod Opisa. Pisani izvještaji govore nam samo da je Kir uspio prijeći rijeku Tigris i da je babilonsku vojsku tako odlučno porazio da je prestao svaki organizirani otpor, a cijela je zemlja ležala otvorena Perzijancima. Pobjednici su odmah iskoristili ponuđenu priliku te nisu gubili vrijeme da što više iskoriste ovu pobjedu. Progonili su Babilonce koji su bježali prema zapadu i jugozapadu i uspjeli osvojiti Sipar koji se nalazio oko 25 kilometara zapadno od Tigrisa, i to bez borbe 11. listopada 539. godine, a Babilon, koji se nalazio oko 65 kilometara jugozapadno od Opisa, samo dva dana kasnije.

Nabonid, koji je prije pada grada bio u Sipru, pobjegao je na jug, ali se iz nepoznatih razloga vratio u Babilon poslije nekoliko dana i predao Perzijancima koji su mu poštedili život. Poslije bitke kod Opisa Belšazar je očekivao neprijatelje iza jakih babilonskih utvrda. One mu međutim nisu pružile zaštitu. Čini se da je u samom Babilonu imao neprijatelje koji su ga izdali i grad predali Perzijancima. Tako je «Ugbaru, guverner Gucije», koji je nakon bitke kod Opisa krenuo ravno na Babilon, bez borbe ušao u grad 13. listopada 539. pr. Kr.² Belšazar koji se te noći zabavljao pijančevanjem i stvarno vidio «pismo na zidu», izgubio je život, ali inače čini se da je bilo malo krvoprolića. Suprotno običaju, grad je pošteđen razaranja i pred hramove i javne zgrade postavljeni su vojnici kako bi se osigurao nastavak svakodnevnog života u Babilonu i spriječila pljačka i uništenje imovine.

Kir se svojom blagošću istakao kao uspješni osvajač, ne samo kraljevstava i gradova nego i srca ljudi. Kada je 17 dana kasnije (29. listopada 539.) osobno ušao u prijestolnicu, «svi su mu stanovnici Babilona... ljubili noge, radujući se što je [primio] kraljevstvo i vesela lica. Sretni su ga pozdravljali kao gospodara, čijom su pomoći [ponovno] prešli iz smrti u život [i] svi bili po-

2 Grčki izvori dodaju zanimljivu pojedinost vezanu uz osvajanje Babilona: Kir je rijeku Eufrat skrenuo otvaranjem uzvodnih brana kod Sipara, tako da je voda potekla u močvare *Al Kifla* i *Nejefa*. To je toliko spustilo razinu vode da su perzijski vojnici koritom rijeke mogli ući u grad. Kad su stigli do zida unutarnjeg grada, naišli su na otključana vrata koja su vodila na ulice koje su završavale na riječnoj obali – možda su ih otvorili izdajnici u gradu. Ovaj opis, premda nije poduprt onovremenim izvještajima, nije u suprotnosti s klinastim zapisima koji opisuju pad Babilona. Prema ovim zapisima grad je zauzet bez borbe.

šteđeni štete i pustošenja, pa su se poklonili njegovom imenu». (Natpis na Kirovom glinenom cilindru, poznatom kao Kirov cilindar.)

Rijetko je jedan veliki imperij bilo tako lako osvojen, a još rjeđe su jednog zavojevača tako spremno prihvatili oni koje je pobijedio, kao što je to bio slučaj s Kiro. Kaldejska vladajuća klasa, a posebice Nabonid, toliko se otuđila od Babilonaca da su ovi pozdravili svaku promjenu vlasti. Pokoreni narodi nisu osjećali ni ljubavi ni odanosti prema svojim tlačiteljima, već su očekivali bolje dane od čovječnije vladavine Perzijanaca, koji su već dokazali svoju humanost u zemljama kojima su vladali više godina. Takva politika vjerojatno je postala poznata cijelom civiliziranom svijetu. Blagost i razumnost takve politike učinila je da je Kir zadobio srca ljudi s vrlo malo napora sa svoje strane.

Kir nije bio samo veliki ratnik i vojskovođa nego i mudar vladar koji je znao kako zadobiti mir. U svojim miroljubivim mjerama pokazao je svoju pravu veličinu.

Asirci i Babilonci razarali su gradove pokorenih naroda i preseljavali njihovo stanovništvo u druge dijelove svog kraljevstva, ali Kir nije želio poči njihovim primjerom i razarati gradove da bi vladao njihovim grobovima. On je poštedito osvojene gradove, vratio ranije preseljene narode u njihov zavičaj i umnožio njihovo bogatstvo poticajnim gospodarskim mjerama. Babilonska prijestolnica je tome primjer. Time što je Babilon učinio jednom od svojih prijestolnica, favorizirajući Marduka, glavnog babilonskog boga, i kasnije proglasivši se «kraljem Babilona», Kir je ugodio narodu. Postao je omiljen i kad je gradovima vratio njihove bogove koje je Nabonid prenio u Babilon i kad je obnovio i popravio lokalne hramove, od kojih je jedan bio i onaj u Jeruzalemu. Ovim je postupcima ugodio Babiloncima, koji nisu voljeli gledati toliko stranih bogova i njihovih poklonika u svom gradu. A naročito je ugodio građanima onih zemalja u gradovima, čije je bogove povratio i čije je razorene hramove obnovio.

Mudro je postupio kad je lokalnim vođama dopustio da upravljaju svojim narodom kao guverneri provincija pod perzijskom vlašću, čuvajući se da pokorenim narodima nametne perzijski način života, vjeru i jezik. Ovu su mudru Kirovu politiku uglavnom preuzeli i njegovi nasljednici, premda su neki od njih ponekad kršili ova načela. Međutim, Perzijanci su se općenito trudili da sačuvaju lokalne običaje, vjeru i zakone. Također su prihvatili gotovo općenito razumljiv aramejski jezik kao službeni jezik imperija.

Stoga je predstavljalo veliki gubitak kad je Kir, svega osam godina nakon osvajanja Babilona, u kolovozu 530. pr. Kr. umro na jednom pohodu protiv nekih plemena u istočnom Iranu.

Kambiz, 530.–522. pr. Kr. – Kir je odredio svog sina Kambiza nasljednikom na prijestolju, kako to saznajemo iz više izvještaja. Međutim, suprotno svom ocu, Kambiz nije bio omiljeni vladar. Bio je toga svjestan. Zato je, prije odlaska u Egipat, ubio svog brata Bardiju, ili Smerdisa, i to potajno, bojeći se da tijekom njegove duge odsutnosti iz prijestolnice neprijatelji ne iskoriste priliku i na prijestolje stave Smerdisa. Kad se kasnije doznalo za ovo ubojstvo i kad je jedan lažni Smerdis, tvrdeći da je preživio zavjeru, stupio na prijestolje, ovog su uzurpatora prihvatili u velikim dijelovima imperija, što je bio očiti dokaz Kambizove nepopularnosti.

O Kambizu znamo malo osim njegova pohoda na Egipat. Osvajanje zemlje na Nilu bio je cilj njegove strastvene ambicioznosti. Povjesničari se ne slažu u mišljenjima je li Kambiz svojim pohodom na Egipat izvodio očevidan plan, ili je učinio pogrešku koju njegov otac nikada ne bi učinio. Moguće je da je Kir planirao s vremenom zauzeti Egipat, čiji je kralj Amasis bio

jedini preživjeli član ranijeg trojnog saveza koji su sačinjavale vladajuće glave Babilonije, Lidije i Egipta, a protiv Perzije. Budući da je poslije svake pobjede, a prije novog pohoda, pažljivo učvrstio vladavinu u osvojenim područjima, vjerojatno je želio temeljito učvrstiti vlast u cijelom ranijem babilonskom kraljevstvu prije nego što bi krenuo na Egipat. Ali je umro prije no što je mogao otkriti svoje planove. No moguće je i da se mudro klonio prevelikog širenja svojih obveza, dok je Kambiz, sin genija, možda smatrao da bi samo nova osvajanja mogla učvrstiti njegovo ime i slavu.

Kad je Kambiz, početkom 525. pr. Kr. krenuo na Egipat, Amazis je umro, a na prijestolje je došao Psametik III. Isprva je ovaj pohod bio neobično uspješan. Kambiz je uživao suradnju feničkih gradova, uključivši Tir i otok Kipar, koji su mu stavili na raspoloženje svoje brodogradnje. Polikrat sa Samosa raskinuo je prijateljstvo s Egiptom i prešao na stranu Perzijanaca. Fanes, vojskovođa snaga egipatskih plaćenika, napustio je Psametika i prešao Kambizu pomažući mu na njegovom pohodu protiv svog bivšeg gospodara, posebno vodeći perzijsku vojsku kroz pustinju prema delti Nila. Do prve je bitke došlo kod Peluzije, gdje je Psametikova plaćenička vojska pretrpjela težak poraz. Kambiz je odmah krenuo prema Memfisu i nakon opsade zauzeo grad. Uspio je i zarobiti faraona koji je vladao manje od šest mjeseci.

Libija i Kirenaika dobrovoljno su se podčinile Perzijancima, ali je pohod u zapadnu pustinju propao zbog velikih gubitaka. Drugi pohod na Etiopiju, kako se zvala Nubija, bio je uspješan, ali i vrlo skup. Tako su cijeli Egipat i zemlje oko njega, uključeni u obitelj naroda od kojih se sastojao Perzijski Imperij. Da bi pridobio naklonost Egipćana, Kambiz je preuzeo naslove i vršio obredne funkcije kao faraon. Egipat je organizirao u jaku satrapiju koja je ostala u čvrstim rukama njegovih povjerenika i tijekom godina kad je većim dijelom imperija vladao nemir.

Herodot opisuje neke okrutnosti protiv Egipćana i obečaćivanje njihovih bogova, ali su njegovi izvještaji o ovome sigurno pretjerani. Neki misle da odražavaju promjenu politike poslije Kambizovih neuspjeha. Grčki povjesničar u najmanju ruku otkriva mržnju koju su Egipćani osjećali prema ovom zavojevaču. Istina je da je Kambiz razorio neke hramove – vjerojatno one u kojima se vršila agitacija protiv njegova režima – premda postoje izvještaji da je neke hramove favorizirao i dao im povlastice. Na primjer, pobrinuo se za čišćenje hrama Neite u Saisu i osigurao troškove za svetkovine u čast te Božice.

Kambiz je napustio Egipat 522. kada je dočuo da je jedan čovjek, izdajući se za njegova brata Bardiju, uzurpirao prijestolje. Novog su vladara prihvatile domaće perzijske pokrajine, Babilonija i druge. Prolazeći kroz Siriju, Kambiz je iznenada umro; ne zna se da li se radilo o samoubojstvu ili nesreći. Pošto nije ostavio nasljednika, činilo se da je lažnom Smerdisu osigurano prijestolje. Međutim vladao je samo nešto više od šest mjeseci, dok ga Darije, Kambizov dalji rođak, nije ubio i sam stupio na prijestolje.

Darije I, 522.–486. pr. Kr. – O načinu Darijeva stupanja na prijestolje dobro nas izvještava kraljev dugački natpis na stijeni u Behistunu, koji je u 19. stoljeću poslužio kao ključ za dešifriranje klinastog pisma. U njemu Darije zapisuje za potomstvo izvještaj o tome kako je neki mađioničar po imenu Gaumata uzurpirao prijestolje, i naveo ljude da povjeruju kako je on Smerdis, Kirov sin, kojega je Kambiz vjerojatno umorio. On dalje kaže da su ga Perzija, Medija i druge pokrajine prihvatile još prije Kambizove smrti i da je Smerdis razorio izvjesna neimenovana svetišta. Svojim je postupkom uveo politiku suprotnu politici svojih prethod-

nika. Jedan od postupaka lažnog Smerdisa tijekom njegove kratke vladavine bio je razaranje hramova. S ovakvim kraljem na prijestolju nije teško razumjeti kako su neprijatelji Židova mogli zaustaviti obnovu hrama u Jeruzalemu, koja se polako vršila sve od vremena kad je Kir dao dozvolu za gradnju.

Premda je Darije, uz pomoć nekih vjernih pristalica, uspio ubiti lažnog Smerdisa, u babilonskim dokumentima Bardija, i sam stupiti na prijestolje, vraćajući ga tako kući Ahemenida, trebalo je mnogo vremena i borbe prije no što su ga napokon priznali u cijelom imperiju. On sam spominje 19 bitaka protiv protivnika i devet zarobljenih kraljeva prije no što se mogao osjećati sigurnim na prijestolju. Između ovih protivnika bila su dva pretendenta na prijestolje u Babilonu koji su ustajali jedan za drugim, a oba su tvrdili da su Nabonidovi sinovi. Nemiri u kojima se Perzija našla poslije Kambizove smrti i uzurpatora Smerdisa, trajali su gotovo tri godine. Ali je Darije na kraju postao pobjednik nad svojim neprijateljima i neprikosnoveni vladar imperija kakvoga svijet nije nikada vidio. Carstvo se protezalo od Inda na istoku do Helesponta na zapadu i od Ararata na sjeveru do Nubije na jugu. Nakon što je slomio svako protivljenje svojoj vladavini, Darije je počeo vladati u miru koji je trajao gotovo 30 godina, te je tako zasluženo dobio titulu Veliki.

Mnogobrojna su bila njegova djela u miru koja su omogućila dobrobit i sreću zemljama njegova imperija. U Egiptu je završio izgradnju kanala između Nila i Crvenog mora, što ga je Neko II. započeo prije mnogo godina. Uz obalnu cestu između Egipta i Palestine sagradio je stanice za opskrbu vodom, a po cijelom je imperiju organizirao vrlo uspješan sustav pošta (za potrebe državne uprave), s relejnim stanicama s konjima i jahačima na redovitim udaljenostima. Određivanje domaćih ljudi za odgovorne službe u administraciji provincija i kraljevsko podupiranje vjerskih obreda i kultova podređenih nacija pridobili su kralju naklonost naroda. Brojni natpisi iz Egipta pokazuju koliko je hramova Darije ponovo otvorio ili popravio u zemlji Nila i kako je egipatsko svećenstvo podupirao bogatim darovima, tako da su ga nazvali «prijateljem svih bogova». Ovakvo blagonaklono ponašanje, poznato i iz grčkih izvještaja, prema svetištima i kultovima zapadnih provincija potvrđuje i slučaj Židova. Svojim prijateljskim dekretom ne samo što im je dopustio da završe gradnju hrama, nego im je osigurao i novčanu pomoć za održavanje bogoslužja (Ezr 6,6-12). Osim toga, Darije je svojim podanicima dopustio da žive prema vlastitim zakonima, kako se to, na primjer, može vidjeti iz njegova postupanja s Egiptom. Darije je zapovjedio da se sakupe i objave svi egipatski zakoni; zbog toga su ga Egipćani prozvali svojim šestim zakonodavcem.

Iz svih njegovih postupaka s podređenim narodima vidi se sustavan napor da se nastavi Kirova politika i da se blagonaklonom vladavinom osigura naklonost. On je štitio religiozne osjećaje drugih naroda, podupirao i poticao njihove kultove i mudro tolerirao njihove narodne običaje i osobitosti.

Darije je unatoč tome bio jaki vladar koji je na pravi istočnjački način odlučnošću i razbornošću održavao svoj imperij. Odredio je središte imperija i okupio slavu i bogatstvo nacije u svojim palačama u Perzepolisu i Suzi. Na vratima svojih palača svakog je dana hranio 15.000 ljudi. Uveo je dvorski ceremonijal, kojemu je bio cilj uliti u njegove podanike strahopoštovanje prema njegovoj ličnosti. Tko god bi mu se nepozvan približio, mogao je izgubiti život, a oni kojima je bilo dopušteno pojaviti se pred njim, trebali su se baciti na zemlju i držati ruke u ru-

kavima kao što to čini bespomoćna osoba. Njegova volja je bila zakon za sve njegove podanike, velike i male. Svoje žene birao je iz kuća perzijskih plemića, a njih je vezao uz svoje prijestolje tako što im je davao u brak svoje sinove i kćeri. Sinovi plemića Perzijanaca odgajani su u kraljevoj palači i bili su njegovi osobni paževi. Učili su ih nacionalnim vrlinama, govorenju istine, jahanju konja, lovu i streljaštvu. Između njih su se birali najviši službenici kraljevstva. Oni su ostali najjači branitelji prijestolja, nakon što bi mladost proveli u bogatstvu i slavi dvorskog života te postali osobno privrženi kralju.

Darije je uveo i jednoobrazni novac, nazvavši ga svojim imenom *dareikos* (darik). Kovani novac su Libijci upotrebljavali još od 7. stoljeća pr. Kr., ali je njegova uporaba bila ograničena uglavnom na narode koji su govorili grčki. Sada je Darije uveo sličan sustav za cijelo carstvo. Dareikos je imao vrijednost oko 20 srebrnih šekela, a njegovo kovanje bilo je kraljevski monopol, dok je kovanje srebrnih i bakrenih novčanica bilo prepušteno pojedinim provincijskim vladama.

Poslovično poštenje Perzijanaca bilo je također veliki blagoslov za imperij. Njihova je religija zahtijevala da budu istinoljubivi i da se brinu za dobrobit zemalja u kojima žive. Zato su Perzijanci u velikim gradovima izgrađivali prelijepa parkove koje su Grci nazvali *paradeisoi* (riječ posuđena iz perzijskog jezika), a mnogo su učinili i za zaštitu šuma i uvođenje dobrih poljoprivrednih metoda obrađivanja zemlje.

Nakon što je Darije oko dvadeset godina vladao u miru, nastupilo je desetljeće političke nesigurnosti. Ratovi protiv Grka vođeni su s promjenjivom srećom, sve dok imperij nije podlegao Helenima. Sjeme ovih ratova posijano je u Darijevom prvom europskom pohodu protiv nomadskih Skita 513. godine pr. Kr. Ova je ekspedicija poduzeta s ciljem da se ova barbarska plemena poraze u njihovom zavičaju, kako bi se spriječili njihovi stalni upadi u njegove posjede u Maloj Aziji. Darije je okupirao Trakiju, koja se nalazila između Helesponta i Makedonije, s njenim grčkim gradovima, a zatim krenuo u Skitiju, gdje je narod opustošio vlastitu zemlju i pobjegao, ali je uznemiravao Darijevu vojsku sve dok se nije povukla. Međutim, 500. godine, izbila je jonska pobuna, koju je predvodio grad Milet. Ona se proširila na mnoge grčke gradove kojima je vladao Darije. Kad je spaljen Sardis, središte perzijske administracije u Maloj Aziji, Darije se ražestio i zakleo da nikad neće zaboraviti niti oprostiti ovaj zločin. Predaleko bi nas odvelo kad bismo u ovom kratkom povijesnom pregledu opisali različite faze grčke pobune i perzijskih pokreta. Dovoljno je reći da je moćni Milet, središte pobune, razoren 494. čime je osvećeno spaljivanje Sardisa.

Darije je, međutim, htio kazniti i Atenjane zbog njihova udjela u pobuni, pa je poveo rat protiv grčkog kopna. Prvi pohod 492. godine je propao, jer je polovicu njegove flote uništila oluja kod rta gore Atosa. Budući da su Atena i Sparta nastavile odbijati pokoravanje perzijskoj vlasti, poslana je druga ekspedicija na Grčku 490. godine, ali je i ona bila katastrofalno poražena kod Maratona. Gubitak u prestižu koji su Perzijanci pretrpjeli bio je veći od gubitka u materijalu i ljudstvu, što je vidljivo iz činjenice da su se 487. pr. Kr., tri godine nakon bitke kod Maratona, pobunili Egipćani i istjerali Perzijance iz svoje zemlje. Darije nije doživio da vidi obnovu perzijske vlasti u Egiptu ili osvetu za poraz kod Maratona. Umro je kao star i razočaran čovjek u studenom 486. pr. Kr., ostavivši imperij svom sinu Kserksu.

Kserks, 486.–465. pr. Kr. – Darije je popustio želji Atose, Kirove kćerke, i odredio za nasljednika svog sina Kserksa, premda ovaj nije bio najstariji. Prema Herodotu, novi je kralj bio zgodan čovjek, kojemu među Perzijancima nije bilo premca u ljepoti i tjelesnoj snazi. Međutim, ni kao vojni zapovjednik, ni kao monarh nije bio vrijedan Kirov ili Darijev nasljednik. Pretrpio je teške poraze, ali čini se da su ga ljubavne pustolovine i haremske spletke više zanimale nego politika i državnički poslovi. Karakter mu je bio nestalan i kolebljiv, premda u biti nije bio loš. Svakako nije bio smiješna figura, kakvu su Grci, koji su ga mrzili, načinili od njega.

Kserksova prva zadaća nakon stupanja na prijestolje bila je gušenje egipatske pobune. Ušao je u Egipat 485. godine i u kratkom pohodu ponovno zauzeo zemlju. Egipat, koji je hrabro ali neuspješno branio svoju slobodu, dospio je u mnogo teži položaj no što je bio prije pobune; stavljen je pod čvrstu ruku Kserksova brata Ahemena. Gotovo punih 25 godina za Perzijance u dolini Nila nije bilo nevolje.

Vjerojatno 482. godine, svega dvije godine nakon sloma pobune u Egiptu, izbile su dvije ozbiljne pobune u Babilonu. Prvu je u kolovozu poveo Bel-šimani. Nakon njenog sloma, u rujnu iste godine Šamaš-eriba podigao je drugu pobunu. Kserks je opunomoćio svog mladog zeta Megabiza da željeznom rukom uguši ove pobune. Babilon, koji je Kir poštedio razaranja zbog njegove važnosti koju je imao kao kulturno središte svog vremena, okrutno je kažnjen zbog svog nevjerstva. Vjerojatno je te godine Kserks dao srušiti gradske utvrde, kao i njegove palače i hramove, zajedno sa slavним hramom Esagilom, s čuvenim zigratom (hramskom kulom) Etemenanki. Zlatni kip Marduka, čijih se ruku svaki kralj, uključivši i perzijske vladare, doticao svake babilonske Nove godine da bi bio potvrđen «kraljem Babilona», odnesen je u Perziju, a kraljevstvo Babilon pretvoreno u provinciju zajedno s Asirijom. Ponosna titula «kralj Babilona» nikad više nije upotrebljena. Babilon, «ures kraljevstava, ures i ponos kaldejski», razoren je da više nikad ne bude obnovljen u svojoj ranijoj slavi, premda je ostao gradom, djelomično u ruševinama, i to sve do iza vremena Aleksandra Velikoga (vidi Iz 13,19). Proročanstva što ih je više od dva stoljeća ranije preorekao Izaija (13,19-22) najposlije su se počela ispunjavati i ohola je nacija primala nagradu za svoj ponos, arogantnost i okrutnost koju je pokazala u postupanju s pokorenim narodima. Izvještaji iz Nipura u Mezopotamiji pokazuju da je nekoliko godina kasnije veći dio zemlje bio u rukama Perzijanaca. Ova činjenica čini se upućuje na to da je Kserks konfiscirao imanja mnogih bogatih Babilonaca, i predao ih perzijskim plemićima. Da su i babilonski Židovi imali koristi od ovih mjera, vidi se iz zapisa klinastim pismom. O tome će kasnije biti riječi.

U ratovima s Grcima Kserksa nije služila sreća. Čini se da je kralj dugo oklijevao da li da nastavi očeve ratove protiv Grčke ili da vladavinu ograniči samo na Aziju. Herodot izvješćuje kako je jedan dio njegovih savjetnika, predvođen njegovim ujakom Arbatanom, bio naklonjen miru, dok je drugi dio savjetnika, predvođen Mardonijem, želio rat. Ratnička stranka je na kraju pridobila kralja, pa su u cijelom carstvu počele pripreme za novi pohod. Neki smatraju da je njegova sporost bila prouzročena temeljitom pripremom. Invazija Grčke počela je prijelazom Helesponta 480. pr. Kr. Predaleko bi nas odvelo u pojedinosti opisivanje dobro poznatog trećeg grčko-perzijskog rata i praćenje kraljevskih snaga do Artemizije i Termopilskog klanca u kojem su hrabri Grci pod vodstvom Leonide izvršili rijedak povijesni čin obrane. Perzijanci su zauzeli Atenu, koju su Atenjani napustili, ali su izgubili pomorsku bitku kod Salamine; morali su se vratili kući kao potučena vojska.

Mnogo porazniji bio je pohod sljedeće godine (479.) kad su Kserksove snage koje je vodio Mardonije u jednom danu pretrpjele dvostruki poraz, kod Plateje u Grčkoj i kod rta Mikale na obali Male Azije. Perzijanci su napustili Grčku i od tada svoju vladavinu ograničili na azijsko kopno, ali su čak i tamo Grci dokazali kao vojska svoju nadmoć, kad su pod svojim vođom Kimonom porazili Perzijance na rijeci Eurimedon u Pamfiliji. U jednom je danu 466. godine, 14 godina nakon velikih poraza u Grčkoj, uništena perzijska vojska, mornarica i 80 feničkih pomoćnih brodova razoreno. Govoreći o ovoj bici jedan grčki pjesnik je mogao tvrditi da «otkako je more odvojilo Aziju od Europe i otkad olujni Ares vlada ljudskim gradovima, nije slično djelo izvedeno ljudskim oružjima na moru ili na kopnu».

Kserksov prestiž morao je biti strašno pokoleban nizom katastrofa koje su zadesile kraljevske snage, no čini se da kralj nije bio mnogo zabrinut ovakvom situacijom. Ali ozbiljni poraz na Eurimedonu vjerojatno je uzrokovao stvaranje urote protiv kralja, predvođene moćnim vezirrom Artabanom. Ranije su zavjere, od kojih je jedna spomenuta u knjizi o Esteri (2,21-23), bile bezuspješne, ali je ova posljednja uspjela, i Kserks je pao od ruke ubojica u dvorskoj pobuni.

Artakserks I, 465.–423. pr. Kr. – Čini se da je Artaban, Kserksova uzdanica i moćni vezir ubio kralja nadajući se da će sam sjesti na prijestolje. Nakon što je sklonio Kserksa i misleći da će lako kontrolirati mladog princa Artakserksa čiji je slabi karakter dobro poznao, optužio je prijestolonasljednika Darija za ubojstvo oca. Artakserks je povjerovao ovoj priči i Artabanu dopustio da ubije Darija, ali kad je od svog šogora Megabiza doznao tko je pravi ubojica njegova oca, ubio je moćnog i opasnog dvoranina.

Kao i njegov otac Kserks, mladi vladar nije bio ni jaki vođa ni vojskovođa. Da kruna nije imala jakog branitelja u osobi nesebičnog Megabiza, Artakserks se ne bi mogao dugo zadržati na prijestolju. Veći dio vremena provodio je u svojim palačama i gradovima, ratove je prepustio vojskovođama, a vlast majci i ženi, obično neodlučan koju bi politiku provodio. Budući da su ga utjecajni savjetnici lako mogli nagovoriti na dobro ili zlo, nitko se nije mogao osloniti na njegovu riječ. Znakovito je što se imperij mogao tako dobro održati tijekom njegove slabe vladavine.

Perzijski poraz na rijeci Eurimedonu 465. godine pr. Kr. i ubojstvo Kserksa iste godine bili su vjerojatno razlog za nove ustanke u sjeveroistočnim i jugozapadnim dijelovima imperija – u Baktriji i Egiptu. Pobuna u Baktriji nije bila tako ozbiljna pa se mogla lako ugušiti, ali je situacija u Egiptu bila drugačija. Jedan libijski vladar, Inar, Psametikov sin, zadobio je vlast nad deltom (463. ili 462. pr. Kr.) i Mareiu, staru graničnu utvrdu u sjeverozapadnoj delti, proglasio svojom prijestolnicom. Do bitke s Perzijancima došlo je kod Papremisa; u njoj su imperijalne snage pobijeđene, a satrap Ahemen ubijen. Inar je njegovo tijelo poslao u Perziju. Međutim Perzijanci su uspjeli održati Memfis i gornji Egipat te preko *Vadi Hamamata* u južnom Egiptu i Crvenog mora sačuvali neke veze sa zavičajem.

Stanje u kojem su se nalazili postalo je mnogo teže kad su 460. godine Atenjani došli u pomoć Inaru i zauzeli Memfis, stisnuvši ostatak perzijskog garnizona u tvrđavu. U Perziji se pripremala ekspedicija protiv Inara, ali je priprema predugo trajala, jer su se druge, premda manje teškoće pojavljivale u različitim dijelovima imperija. U međuvremenu je Artakserks pokušavao zadržati prijateljske odnose s narodima na čiju je pomoć i dobru volju računao s obzirom na pohod protiv udaljenog Egipta. Među ove su se ubrajali Feničani i različiti narodi

Sirije i Palestine, kao i Židovi. Ustupci Ezri i Židovima 457. godine mogu se povezati s ovom politikom prijateljstva s različitim narodima u to vrijeme.

Napokon je Megabiz ušao u Egipat 456. godine. Egipćani i Atenjani su potučeni kod Memfisa, a oni koji su se uspjeli povući, pobjegli su na otok Prosopitis, gdje je stanje uskoro postalo beznadno, jer je Megabiz, potpomognut feničkom mornaricom, imao punu kontrolu nad rijekom. Poraženi su ipak bili u stanju da se na otoku održe godinu i pol, do ljeta 454. godine. Inar je uspio pobjeći u jednu tvrđavu u delti, ali se na kraju ipak predao Megabizu, kad mu je ovaj zajamčio život. Zapadna je delta međutim ostala u rukama jednog egipatskog vladara, Amirteja, koji je pripadao sljedbenicima Inara. Nije poznato što su Perzijanci poduzeli protiv njega, niti jesu li uspjeli zauzeti taj dio Egipta. Osvojeni dio zemlje stavljen je pod upravu princa Aršamu (Arsam), bogatog Perzijanca koji je posjedovao velika imanja u Babiloniji i drugim mjestima i koji je vladao dolinom Nila gotovo pola stoljeća. O njegovoj administraciji imamo bogatstvo podataka u aramejskim, babilonskim i grčkim dokumentima.

Inar, vjerujući perzijskoj riječi, predao se Megabizu koji ga je poslao u Perziju. Nekoliko godina kasnije Artakserksova majka nagovorila je kralja da ga ubije i tako osveti Ahemenovu smrt. Megabiz, koji je vladao velikom satrapijom «s one strane rijeke» koja je pokrivala sve teritorije između Eufrata i Egipta, tako se ražestio zbog kršenja zadane vjere da je raskinuo sa svojim kraljevskim šogorom i podigao bunu oko 450. godine. Ovaj sposobni vojskovođa pobijedio je dvije vojske poslanske protiv njega, pa je situacija u kojoj se Artakserks našao postala vrlo ozbiljna.

U ovo je vrijeme perzijska flota pretrpjela teški poraz u pomorskoj bici s Atenjanima u blizini Salamine na Cipru. Pošto se činilo da je u pitanju i sam opstanak imperija, Artakserks je, umoran od dugog i besciljnog rata, načinio mir s Grcima 448. godine. Ovim kimonskim mirom, kako je nazvan, Perzijanci su se oslobodili atenskog miješanja na Cipru i u Egiptu, a grčki su gradovi na obali Male Azije bili oslobođeni plaćanja danka. Postignut je i kompromis između Artakserksa i moćnog Megabiza, budući da nije bilo načina da ga se ukloni silom. Dvor mu je oprostio, a on je zadržao svoju službu visokog satrapa u zemlji «s onu stranu Rijeke». Kako su svi ovi ozbiljni događaji djelovali na provinciju Judeju koja se nalazila u Megabizosovoj satrapiji, već je nešto spomenuto, a o tome će se nešto kasnije podrobnije reći.

O dvadeset posljednjih godina Artakserksove vladavine vrlo se malo zna. Čini se da tijekom tog vremena imperij nije imao težih nevolja. Kralj je ostao slab vladar i despot koji je postupao prema svojoj čudi, dobro ili zlo.

Darije II, 423.–405/4. pr. Kr. – Kad je Artakserks pri kraju svoje 41. godine vladanja umro, vjerojatno u veljači 423. godine, još jednom su u zemlji nastale kaotične prilike. Najstariji sin Kserks stupio je na prijestol kao Kserks II, ali ga je poslije nekoliko tjedana ubio Sekidijan, jedan od njegove polubračće. Ali ubojica nije dugo zadržao prijestolje, jer ga je s puta sklonio drugi polubrat, Oh, koji se proglasio kraljem kao Darije II. Budući da je bio slabić, njime je potpuno vladala Parisatis, koja mu je bila supruga i sestra, inače žena podmukla i okrutna karaktera. Ona je ustvari vladala imperijem pomoću nekoliko eunuha, te je na zemlju donijela nesreću nizom sramnih, krvavih zločina.

Posljedica ovakvog stanja bila je preziranje kraljevske vlasti u čitavom imperiju te niz pobuna koje su vlast bacale iz jedne krize u drugu. Jednu od tih pobuna trebamo spomenuti. Vo-

dio ju je Arsit, kraljev brat, koga je pomagao satrap Sirije Artifije, Megabizov sin. Obojica su se, vjerujući na danu riječ Parisatis i Darija, napokon predala, ali su lukavo i okrutno pogubljeni.

Tijekom posljednje dvije godine Darija su mučili njegova bolest, nemiri u Egiptu i domaće svađe oko nasljednika poslije njegove neminovne smrti. Poslije Inarove neuspješne pobune Egipat je s rezignacijom podnosio svoje ponižavajuće stanje. No očita i sve veća slabost perzijske vlasti i stalni nemiri u cijelom imperiju potakli su egipatske nacionaliste da ponovno ustanu protiv svojih tlačitelja. Pobuna je otvoreno izbila u vrijeme Darijeve smrti s proglašenjem Amirteja za egipatskog kralja. Pokret oslobođenja počeo je u delti i polako je napredovao. Tek na prijelazu stoljeća Egipat se oslobodio Perzijanaca, kako to danas znamo iz Brooklinskog aramejskog papirusa (objavljenog 1953. godine), o kojem će kasnije biti riječi.

Smrću Darija II. 405. ili 404. godine pr. Kr. i stupanjem njegovog najstarijeg sina Artakserksa II. na prijestolje, perzijska povijest ulazi u razdoblje za koje nema biblijskih izvještaja. Ovo međuzavjetno razdoblje zahtijeva odvojeni članak. I židovski dokumenti iz Egipta, o kojima će kasnije biti riječi, šute o prvim godinama Artakserksove vladavine. Zbog toga ovdje završava pregled perzijske povijesti.

Religija Perzijanaca. – Prvotna religija Perzijanaca bila je usko povezana s religijom svih arijanskih naroda, kao što su Mitani u sjevernoj Mezopotamiji, u drugom tisućljeću prije Krista, ili Medija i Indija u kasnija vremena. Arijanci su bili mnogobošci. Njihova glavna božanstva bila su bogovi prirode, bog neba, nazvan perzijski Ahura-Mazda, «mudri gospodar» (indijski Varuna, gospodar neba), Mitra, bog svjetlosti i saveza, Indra, stari arijanski bog oluje i blizanci koji tjeraju par konja u kojemu se svaki zove Nasatja. Svećenici ove opće religije bili su magi, potomci (prema Herodotu) starog medijskog plemena koje je držalo svećenički položaj i monopol nad svim vjerskim običajima, obredima i žrtvama.

Veliki religiozni preokret uzrokovao je Zaratustra (Zoroaster), osnivač nove perzijske monoteističke religije. Vrijeme njegovog djelovanja nije poznato. Smatra se da je živio u svakom od stoljeća između 11. i 6. stoljeća. Čini se prihvatljivijim da je živio kasnije u ovom razdoblju negoli u ranijim stoljećima, vjerojatno tijekom Kirove vladavine ili nešto ranije. Jedan razlog za ovu tvrdnju nalazi se u izjavi Darija I. koji je bio vatreni sljedbenik nove religije, a prema kojoj je Gaumata, lažni Smerdis, koji je pripadao magima, razorio hramove koji su isprva bili Zoroastrina svetišta, inače trnje u očima maga. Ova tvrdnja Darija I. pokazuje da je nova religija, prema kojoj su se magi tako neprijateljski odnosili, već postojala u Kambizovo vrijeme i da je imala svetišta u kojima je održavala vjerske obrede.

Zoroastrin jedini bog je Ahura-Mazda (ili Ormazd), «mudri gospodar», glavno načelo svega dobra, mudri stvaralački duh koji se otkriva u svjetlosti i ognju. Njemu služe čisti duhovi, kao što Bogu služe biblijski anđeli. Princip zla utjelovljen je u Angra Mainiju, zapovjedniku svih demona, koji dodaje zlo onome što stvara bog svjetla. Čovjek je uvučen u ovu borbu duhovnih sila i ima zadaću da dobro načelo vodi pobjedi. Otuda su pristaše Zoroaster cijenile čistoću i istinu, a prezirale svaku vrstu neiskrenosti. Pod čistoćom Zoroaster je shvaćao zdravlje, život, snagu, poštenje, odanost, zemljoradnju, gajenje stoke, zaštitu korisnih životinja, a uništavanje svih štetočina, za koje se smatralo da su stvorenja nečastivog. Lijenost, nepoštenje ili dodir mrtvaca prouzrokovalo je oskrvrjenost. Zoroastra je na ovaj način uzdigao etiku svog naroda i odgajao iranske seljake da postanu nositelji visoke kulture koja se širila imperijem.

Ne zna se točno da li su Kir i Kambiz i dalje štovali drevne iranske bogove prirode ili su već bili sljedbenici Zoroastre, premda se čini gotovo sigurnim da su bili pod snažnim utjecajem nove religije. Lažni Smerdis, bivši mag, vjerojatno je pripadao starom vjerskom klanu, jer Darije o njemu prezrivo govori kako je razorio svetišta, koja su pristalice Zoroastre, kao što je to Darije bio, rabili kao mjesta bogoslužja. Darije I., Kserks i Artakserks I. bili su sljedbenici Zoroastre; jedini bog prizivan u njihovim perzijskim natpisima je Ahura-Mazda.

Prema drugim religijama pokazivala se velika trpeljivost; činili su se ustupci drugim narodima s obzirom na njihove vjerske običaje i obrede, premda je sam Zoroastra odbacio sve druge bogove. Ova trpeljivost prema drugim vjerskim skupinama pokazuje da su perzijski kraljevi bili mudri vladari, jer su nastojali steći naklonost svojih podanika koji su pripadali različitim etničkim i vjerskim skupinama. Monoteizam Židova čini se da je bio posebno privlačan Perzijancima, zbog čega su im dali velike privilegije. Ovo je dokazano različitim kraljevskim dekretima nađenim u knjigama Ezre i Nehemije, kao i hebrejskim dokumentima otkrivenim na Elefantini u Egiptu.

Kad je perzijski imperij prešao vrhunac, došlo je do zamjetnog popuštanja u vjerskoj čistoći Perzijanaca. Pod Darijem II., a osobito pod Artakserksom II., ponovno su uvedeni mnogi stari nacionalni bogovi i stavljeni pored Ahura-Mazde. Vatri i *haomi*, omamljujućem piću što ga je Zoroastra zabranio, opet se klanjalo kao božanstvima. No do toga je došlo u četvrtom stoljeću prije Krista, a što izlazi izvan okvira ovog članka.

5. Hebreji u progonstvu

Nakon što je Nabukodonozor deportirao Židove u većim ili manjim skupinama tijekom razdoblja od oko četvrt stoljeća (Dn 1,1-3; 2 Kr 24,16; 25,11; Jer 52,28-30), većina građana bivšeg Judinog kraljevstva živjela je u egzilu u Babiloniji. Plemstvo, obrazovani stalež, vojnici, obrtnici i mnogi seljaci zarobljeni su i odvedeni u Mezopotamiju. Živjeli su u gradovima i naseljima od kojih se neka spominju u knjigama Daniela, Ezekiela, Ezre, Nehemije i Estere (Babilon, Susa, Tel Abib, Adon [Adan], Kerub, Imer, Kasifja, Tel Harša i Tel Melah), a vjerojatno i u okolnim krajevima.

Tijekom prvih godina progonstva mnogi su Židovi bili robovi, a nekima je moralo biti vrlo teško. No babilonski zakoni davali su mogućnost robu da na razne načine vrati slobodu, a napredni su Židovi vjerojatno koristili svaku priliku koja im je omogućavala da ponovno steknu osobnu slobodu. Ezekiel, koji je bio odveden u ropstvo 597. pr. Kr., mogao je šest godina kasnije govoriti o «svojoj kući» (Ez 8,1), a Jeremijin savjet deportiranim Židovima da u Babiloniji grade kuće i sade vrtove (29,5-7) ne bi imao smisla da to nije bilo moguće.

Trideset i sedme godine robovanja (561. pr. Kr.) Nabukodonozorov sin Amel-Marduk oslobađa Jojakina iz tamnice i otad s njim časno postupa (2 Kr 25,27-31; Jer 52,31-34). Sama činjenica da su Babilonci oslobodili Jojakina bez straha od nemira ili protubabilonske promidžbe, pokazuje da su Židovi morali zadobiti poštovanje svojih gospodara te su bili smatrani uvažanim građanima. Tijekom vremena neki su Židovi došli do časti i službi u državnoj upravi, a drugi su zauzeli mjesto u poslovnom i obrtničkom svijetu. Knjige Daniela, Ezre, Nehemije i Estere pokazuju kako su proganici ušli u svaku granu uprave te su čak zauzimali najviše položaje u državnoj upravi. Židovi su bili kraljevi vratari, peharnici, guverneri provincija i

kraljevi savjetnici (Est 2,19; 10,3; Neh 2,1; 5,14; itd). Njihov nagli uspon u društvenom životu imperija vjerojatno je prouzročio mržnju koja se pokazala u Kserksovo vrijeme (opisana u knjizi o Esteri).

No Biblija nije jedini izvor iz kojega doznajemo za društveni i materijalni uspon Židova u zemlji njihova ropstva. Dokumenti otkriveni prigodom iskapanja kod Nipura, što ga je vodila ekspedicija Sveučilišta Pennsylvanije, također nam daju dosta podataka. Arhivi velike bankarske tvrtke grada Nipura «Murašu i sinovi», koji se sastoje od mnogo tisuća glinenih pločica, omogućuju nam pogled u poslovni život ovog važnog grada. Premda ovi dokumenti potječu iz vremena Artakserksa I i Darija II, što znači zapravo iz razdoblja poslije egzila, oni nam pružaju vrijedne obavijesti iz kojih možemo izvući zaključke o ranijim razdobljima. Među klijentima «Murašu i sinovi» bili su mnogi Židovi koji su predstavljali bogatu i utjecajnu manjinu u Nipuru i okolici. Oni se u ovim dokumentima javljaju kao zakupci, vjerovnici s velikim novčanim svotama, čak i kao porezni inspektori i administrativni šefovi okruga. Ovi dokumenti iz Nipura potvrđuju podatke u Danielu i Ezri, gdje čitamo o Židovima koji su zauzimali važne položaje u Babiloniji i Perziji.

Židovi nisu bili napredni samo u materijalnom pogledu nego su tijekom godina u progonstvu doživjeli i duhovnu promjenu. Opća bijeda, nacionalna nesreća, gubitak zavičaja, Hrama i slobode, naveli su prognanike da traže duhovne vrijednosti i da slušaju vjerske vođe više no što su to činili u zavičaju. Na primjer, Židovi su nakon progonstva odbacili idolopoklonstvo, grijeh u koji su njihovi oci često upadali, a koji je bio jedan od glavnih uzroka velikih katastrofa koje su ih snašle u šestom i sedmom stoljeću prije Krista. Ljudi kao što su bili Daniel i Ezekiel, morali su igrati utjecajnu ulogu kao duhovni narodni odgajatelji. Njima su se židovske vođe obraćale za savjete iz Božje Riječi (Ez 8;14;20).

Mnogi su Židovi nedvojbeno proučavali cijenjene knjige svojih proroka koje su iz zavičaja donijeli u Babiloniju, pa su nadahnute Izajine i Jeremijine riječi uspoređivali sa znacima vremena. Da je ova tvrdnja istinita, vidi se iz Danielova slučaja, koji je iz Pisama doznao «broj godina» robovanja svog naroda, spominjući kao knjigu «Jeremiju» (Dn 9,2). Ovaj tekst također pokazuje da su vjerni židovski istražitelji Biblije vjerovali u ispunjenje ovih proročanstava. Bili su svjedoci doslovnog ispunjenja proročanstava izrečenih protiv tiranskih naroda kao što je bila Asirija. Također su vidjeli i doživjeli ispunjenje nevjerojatnih proročanstava o propasti Jeruzalema. Sada su vjerni među Židovima očekivali da vide ispunjenje proročanstava o Babilonu, o pojavi čovjeka koji će se zvati Kir, a u vezi s obnovom njihove nacije. Čitali su kako je njihov prorok Izaija prorokovao uspon Arijanaca prije više od jednog stoljeća no što su imali ikakvu ulogu u povijesti:

«Gle, podižem na njih [Babilonce] Medijce, što ne cijene srebra i preziru zlato.» (Iz 13,17). Zbog slabljenja Babilonije nakon Nabukodonozorove smrti, proročanstva koja su izgovorili Izaija (u 13, 14, i 21. poglavlju) i Jeremija (50,2.3.10.11) protiv Babilona mora da su dobila novo značenje. U prvim godinama njihova robovanja nitko od njih nije mogao znati odakle bi mogao doći osloboditelj opisan u Izaiji 44. i 45. poglavlju, ali kad su prognani Židovi doznali za izvještaje, sredinom 6. stoljeća, da je Kir – nepoznati knez perzijskih plemena u Iranu – zbacio medijsku vlast, mora da su Židovi postali neobično zainteresirani. Zar Pisma ne spominju čovjeka imenom Kir?

“Ovako govori Jahve o Kiru, pomazaniku svome:
‘Primih ga za desnicu da pred njim oborim narode
i raspašem bokove kraljevima,
da rastvorim pred njim vratnice,
da mu nijedna vrata ne budu zatvorena.
Ja ću hoditi pred tobom da poravnam uzvisine,
da razbijem mjedene vratnice,
da slomim željezne prijevornice.
Dajem ti tajna blaga i skrivena bogatstva,
da bi spoznao da sam ja Jahve koji te zovem po imenu,
Bog Izraelov. Radi sluge svog Jakova
i Izraela, svog izabranika, po imenu ja te pozvah,
imenovah te premda me znao nisi.’” (Iz 45,1-4)

Ove se riječi nisu mogle pogrešno razumjeti. One su jasno pokazivale od koga Židovi mogu očekivati oslobođenje, a imenovale čovjeka koji će im dopustiti da se vrate u svoj zavičaj nakon progonstva od 70 godina koje je prorekao Jeremija (Jer 25,11.12; 29,10; vidi Iz 44,28).

Ne treba stoga iznenaditi da je narod zadržana daha pratio Kirov nagli uspon. Moralo je to biti uzbudljivo vrijeme za porobljeni i prognani narod, vrijeme napetosti, velikih nada i dalekosežnih očekivanja. Bilo je to također vrijeme u kojem su ozbiljni ljudi kao Daniel ozbiljnije molili i temeljitije sebe ispitivali da bi uklonili svaki skriveni grijeh iz svog života, kako bi se mogli ostvariti Božji planovi za njegov narod (Dn 9).

6. Obnova Židova

Povratak i izgradnja hrama u Kirovo i Kambizovo vrijeme. - Kirov dekret, koji je označio početak novog razdoblja u židovskoj povijesti, izdan je u Ekbatani, Kirove prve godine vladanja (Ezr 1,1). Ovo je moglo biti, ako računamo od pada Babilonskog Imperija prema hebrejskoj metodi računanja od jeseni do jeseni, u ljeto 537. pr. Kr.

Dekret je izdan u dvama oblicima. Jedan je trebao biti javno obznanjen (2 Ljet 36,23; Ezr 1,2-4). Drugi je bio dokument smjernica namijenjen službenoj uporabi. Javni dekret predviđao je (1) obnovu Hrama u Jeruzalemu, (2) povratak svih zarobljenih Hebreja u Judeju na dobrovoljnoj osnovi i (3) financijsku pomoć Hebrejima povratnicima od strane njihovih srodnika koji ostaju u zemlji, kao i njihovih neznabožičkih prijatelja. Službeni dekret, s druge strane, sadržavao je (1) smjernice i točne specifikacije vezane uz planiranje novog hrama, (2) propise o pokrivanju građevinskih troškova iz kraljevskih riznica i (3) naredbu da se Židovima vrati posude iz bivšeg hrama (Ezr 6,3-5). Postojao je razlog zbog kojeg sadržaj ovog dekreta nije javno objavljen, niti je bio uključen u javni dekret. Neke naredbe dekreta nisu bile važne za javnost, a objavljivanje činjenice da je kralj bio spreman ponijeti troškove gradnje moglo je umanjiti spremnost Hebreja i njihovih prijatelja za davanje novčanih priloga za hram.

Kir je također imenovao jednog Židova kraljevskog roda koji se zvao Šešbazar ili Zorobabel, za gubernera provincije Judeje, koja je bila dio satrapije «s onu stranu Rijeke», tog velikog dijela imperija koji je obuhvaćao sve zemlje između rijeke Eufrata i Egipta. Novom je gubernuru predano sve posude starog jeruzalemskog Hrama što je nađeno u Babilonu. Zajedno s Je-

šuo, potomkom posljednjeg službenog svećenika Salomonova hrama, i devet ili deset drugih vodećih ljudi (Ezr 2,2; Neh 7,7), Zorobabel je izvršio sve pripreme za povratak u zavičaj. Više od 42.000 ljudi uvedenih u službene popise odazvalo se Kirovu pozivu i bilo voljno za povratak u Judeju.

Podrobni popis u Ezri 2. poglavlju pokazuje da je većina Židova tijekom ropstva uspjela sačuvati rodoslovne dokumente i tako mogla dokazati svoja prava i vlasništvo nad zemljištem u svom zavičaju. Povratak svjetovnih ljudi u popisu prikazan je u 17 obitelji, od kojih je svaka brojala od stotinu do gotovo tri tisuće ljudi, a petnaest je skupina navedeno prema gradovima; najmanja je brojila 42, a najveća 1254 čovjeka. Osim ovih jedna je skupina nazvana «sinovi Senajini», a brojala je 3630 ljudi, vjerojatno siromašnih (vidi Ezr 2,35) te još 652 čovjeka koji su izgubili sve dokumente kojima bi mogli dokazati pravo da pripadaju hebrejskoj zajednici. Od ostalih povratnika Zorobabelu se pridružilo 4000 svećenika koji su pripadali četirima obiteljima te nepoznati broj svećenika triju drugih obitelji koji nisu mogli dokazati pravo na svećenstvo. Nasuprot velikom broju svećenika (4389) znakovito je da se samo mali broj hramskog osoblja pokazao spremnim na povratak (733). Razlog ovom oklijevanju može biti u činjenici što je Ezekiel prorekao da će leviti u budućem hramu obavljati samo razmjerno obične manualne poslove zbog njihova otpada u razdoblju prije ropstva (Ez 44,9-16). Osim toga, povratnicima se pridružilo oko 7500 slugu i pjevača (Ezr 2,64.65).

Ako je Kirov dekret izdan u ljeto ili jesen 537. godine, na put su vjerojatno krenuli u proljeće 536. pr. Kr., jer je to bilo obično doba putovanja. Mezopotamijske vojske su obično u proljeće polazila iz zavičaja na strane pohode. Ezra je oko osamdeset godina kasnije krenuo u proljeće, da bi u Jeruzalem stigao nakon tri i po mjeseca. Velikoj karavani Zorobabelovih sljedbenika, oko 50 000 osoba s oko 8000 tovarnih životinja koje su nosile njihov imetak, trebalo je najmanje toliko vremena kao i Ezri da stignu u svoj zavičaj, pa su u Judeju vjerojatno stigli tijekom ljeta. Kao i sve velike vojske slijedili su ili tok Eufrata do približno 36 paralele ili su prošli bivšom Asirijom do Arbele i približno slijedili današnju sirsko-tursku granicu. Odatle su morali prijeći sirijsku pustinju na sjeveru, koja se proteže gotovo 160 kilometara, do rijeke Oronta, s tim što se usred ove bezvodne zemlje nalazi oaza Alepo. Nakon dolaska na Oront mogli su krenuti cestom u unutrašnjosti ili obalnom cestom kroz Feniciju i Palestinu. Ako su krenuli prvim putem, išli su uz Oront do njegova izvora, da bi zatim krenuli južno prema visoravni koja se nalazi između Libanona i Antilibanona (uključivši gore Hermon i Amanu) i na kraju prošli preko Galileje i Samarije da bi stigli do odredišta.

Po dolasku u Jeruzalem prvo su održali službu zahvalnosti, u kojoj su vodeći ljudi zbora prinijeli velike žrtve. Zatim su se povratnici raširili da preuzmu zemlju svojih predaka. Na početku Nove godine okupili su se u Jeruzalemu na posvećenje novopodignutog žrtvenika za prinošenje žrtava paljenica, na ustoličenje dnevne žrtvene službe i na praznovanje blagdana sedmog mjeseca. U to vrijeme načinjeni su planovi za obnovu Hrama i sa Sidoncima i Tircima zaključeni ugovori za potrebnu građu, a sa zidarima i tesarima za planirani posao (Ezr 2,68-3,7).

Stvarna obnova Hrama počela je tek sljedeće godine. Za polaganje kamena temeljca izabran je isti mjesec u kome je Salomoun počeo gradnjom prvog hrama (Ezr 3,8; 1 Kr 6:1). Ovo je bila prilika za veliko veselje za vjerne Židove koji su godinama čekali na ovaj dan. Međutim planovi su pokazivali da novi hram s pomoćnim građevinama neće dostići veličinu i sjaj onoga

kojega je Nabukodonozor razorio. To je bio razlog što su mnogi stariji, koji su u svojoj mladosti vidjeli Salomonov hram, zaplakali (Ezr 3,8-13).

Nakon što je počeo posao na Hramu, počela je i nevolja sa Samarijancima. Radilo se o skupu više naroda koje su u ranije Izraelsko kraljevstvo, u različita vremena, doveli asirski kraljevi iz nekoliko osvojenih područja bivšeg Asirskog Imperija. Oni su služili svojim poganskim bogovima pored Jahve, čije su bogoštovlje dodali svome, nakon što su došli u Palestinu (2 Kr 17,24-33). Oni su nedvojbeno bili neprijateljski raspoloženi, jer su Židovi po povratku iz Babilona tražili svoju djedovinu i posjede, od kojih su neke Samarijanci vjerojatno prisvojili tijekom godina Judinog robovanja. Ne samo što su Samarijance istjerali s tih posjeda već su im zabranili sudjelovanje u obnovi Hrama, kao i u bilo kojoj službi u Jeruzalemu. Židovi povratnici naučili su tešku lekciju da prisno druženje s onima koji se klanjaju idolima vodi u idolopoklonstvo, a upravo je idolopoklonstvo prouzročilo katastrofu 586. godine. Kad su revni Židovi na ovaj način pokazali da su tijekom godina robovanja u Babilonu naučili lekciju i svojim sjevernim susjedima jasno stavili do znanja da ne žele s njima nikakvu zajednicu, došlo je među njima do razdora koji nije nikada zacijeljen (Ezr 4,1-3).

Ova odluka izazvala je ogorčeno neprijateljstvo Samarijanaca. Narod te zemlje je «plašio ljude Judeje i smetao im u gradnji» (Ezr 4,4). Drugi razlog za ometanja građevinske djelatnosti oko Hrama bio je što su Samarijanci podmitili «savjetnike da im ometaju naum» (Ezr 4,5), a oni su očito uspjeli spriječiti isplatu obećanih kraljevskih sredstava. Poslije Danielove smrti vjerojatno na dvoru nije bilo židovskog zagovornika koji bi u trenucima krize branio njihov rad i interese. Prijetnje što ih je Darije povezao s obnovom Kirova dekreta i obećanom financijskom pomoći, u slučaju da ne bude proveden, čini se da pokazuje kako je otkrio da Kirov dekret nije bio proveden. (Ezr 6,8-12).

Židovi, s druge strane, nisu pokazali dovoljno vjere da se s dovoljno čvrstoće odupru smetnjama. Umjesto da prema neprijateljima budu ujedinjeni i odlučni, pokušavali su se, koliko su mogli, braniti pojedinačno; gradili su čvrste kuće za sebe, a posao u Jeruzalemu ostavili nedovršen. Ovaj nedostatak vjere u Božje djelo izazvao je božansku kaznu kao inflaciju, sušu i slabe žetve (Hag 1,6.11). Nešto je posla čini se ipak urađeno na Hramu u vrijeme vladavina Kira i Kambiza, kako to doznajemo od Židova koji su za Darijeva vladanja objavili da «od tada [od Kira] pa do danas gradi se, i još nije dovršen" (Ezr 5,16).

Kad je Kambiz na svom putu u Egipat 525. godine prošao Palestinom, vjerojatno su predstavnici Židova izašli pred njega u jednom od obalnih gradova da mu iskažu trajnu odanost. Nema dokaza, ali židovski dokumenti iz Elefantine u Egiptu ukazuju da je Kambiz bio više naklonjen Židovima nego Egipćanima, što se može vidjeti iz činjenice da je razorio egipatski hram na Elefantini, ali, na istom otoku ostavio nedirnut susjedni židovski hram. Ovo nam daje pravo zaključiti da prema Židovima u njihovoj domovini nije učinio nikakvo neprijateljsko djelo. Svako ometanje u radu moralo je potjecati od nižih službenika i njihovih palestinskih susjeda koji su smatrali da će njihovo neprijateljsko djelovanje prema njima ostati nekažnjeno, jer je kralj bio zaokupljen ratnim pohodima. Ovi neprijatelji Židova bili su svjesni i velike Kambizove nepopularnosti u imperiju, pa su znali kako ove protukraljevske osjećaje rabiti u svoju korist, kako je to vidljivo u sljedećoj fazi povijesti, u prekidu zidanja pod uzurpatorom Smerdisom.

Prekid građenja Hrama u vrijeme Smerdisa. – Kambiz je bio toliko nepopularan da kad se Medijac Gaumata 11. ožujka 522. godine pr. Kr. proglasio kraljem, tvrdeći da je on Bardija, ili Smerdis, Kambizov brat, stanovništvo velikog dijela imperija ga je odmah prihvatilo. Ovo dokazuju babilonski dokumenti datirani prije Kambizove smrti u vrijeme Bardijeve vladavine, kako su lažnog Smerdisa nazvali u Babiloniji. Sve do svoje smrti 29. rujna iste godine, lažni je Bardija, sljedbenik stare politeističke religije, činio sve moguće da istisne novu religiju. Razorio je mnoge hramove (vjerojatno Zoroastrine), kako ga Darije optužuje na Behistunskom natpisu.

Nije teško razumjeti kako su elementi neprijateljski raspoloženi prema Židovima mogli od takvog čovjeka isposlovati zabranu građenja Hrama u Jeruzalemu, a možda čak i dozvolu za uništenje onoga što je već izgrađeno. Takav bi dekret bio u skladu sa Smerdisovom politikom razaranja hramova, vjerojatno s ciljem da ukine sve religije koje su predstavljale prijetnju za religiju koju je on zastupao. Njegov postupak protiv Židova mogao je također biti potaknut činjenicom da su uživali naklonost ranijih perzijskih kraljeva, čije je djelo želio uništiti.

Neprijatelji Židova bili bi nedvojbeno oduševljeni takvim dekretom, pa bi ga uporabili za napad na ono što je već izgrađeno. Ovo se može zaključiti iz činjenice da je bilo potrebno polagati novi temelj (Hag 2,18-19) kad je dvije godine kasnije ponovno počela obnova Hrama. Tijekom napada na Jeruzalem čini se da su bili uništeni službeni arhivi, jer Židovi nisu bili u stanju dati ikave dokumentirane dokaze da opravdaju građevinsku djelatnost kad je Tatnaj, guverner područja «s onu stranu Rijeke», nekoliko godina kasnije počeo istragu. Trebalo je pregledati kraljevske arhive u Babilonu da bi se potvrdile njihove usmene izjave (Ezr 5,13-6,2).

Šest mjeseci vladavine Smerdisa i mjeseci u kojima se Darije morao boriti za prijestolje protiv više pretendenaata, dok se političke prilike u imperiju nisu stabilizirale, morali su za Židove bili teško vrijeme. Stanje što su ga opisali proroci Hagaj i Zaharija dopušta nam da razumijemo neke od nesreća koje su prethodile njihovoj službi; svoj rad počeli su u drugoj Darijevoj godini (520/19. pr. Kr.). Za Židove je moralo biti veliko olakšanje kad su vidjeli da je Darije, Zoroastrin pristalica religije, od koga su očekivali da im bude prijatelj kao Kir i Kambiz, zagospodario situacijom i čvrsto zasjeo na prijestolje Ahemeidskog Imperija.

Nastavak i dovršenje građenja Hrama u vrijeme Darija I. – Kad su u imperiju zavladaale normalne prilike, Bog je podigao dva nova čovjeka, proroke Hagaja i Zahariju, da pokrenu narod na nastavak prekinutog posla na Hramu. Prvo poglavlje proroka Hagaja počinje s proćkom vijesti Zorobabelu i Jošui, svjetovnom i duhovnom vođi naroda, prvoga dana šestog mjeseca (elula), druge Darijeve godine. Hagaj je pozvao na novi početak gradnje Hrama, koreći narod u isto vrijeme zbog nedostatka vjere i revnosti, ističući da su nesreće koje su doživjeli bile posljedica njihova nemara (Hag 1,2-11). Nekoliko tjedana kasnije (24. istog mjeseca), vođe i narod odlučili su poslušati savjet (Hag 1,12-15). Ova dva datuma iz knjige proroka Hagaja prema općem mišljenju bili su 29. kolovoza i 21. rujna 520. pr. Kr. prema računanju godine od proljeća do proljeća. Hagaj se ponovno obratio narodu i njegovim vođama 21. sedmog mjeseca, pri kraju Blagdana sjenica, približno 17. listopada 520. Ovajput nije imao riječi ukora, ali ih je hrabrio. Obećao im je da će slava novog hrama, koji izgleda beznačajan u usporedbi sa Salomonovim, ustvari premašiti prvi hram (Hag 2,3-9). Tako je prorekao djelo Isusa Krista koje će izvršiti u tom hramu. Nekoliko tjedana kasnije, u osmom mjesecu, Hagaju se pridružio Zaharija, prorok apokaliptičkih viđenja (Zah 1,1).

Osamnaestoga prosinca 520. godine bile su završene predradnje tako da se mogao postaviti novi kamen temeljac. Takav je dan uvijek bio povezan s posebnim svetkovinama i Hagaj je ovu priliku iskoristio da održi dva govora, jedan vjerojatno ujutro, a drugi poslijepodne. U prvom je govoru obećao narodu da će ih Bog od ovog dana nadalje blagosloviti kao nagradu za obnovljenu revnost. Pozvao ih je da upamte datum polaganja kamena temeljca i vide hoće li Bog održati obećanja i dovesti do promjene u zbnunjujućoj političkoj i gospodarskoj situaciji (Hag 2,15-19). Drugi je govor sadržavao daljnja obećanja o onome što je Bog planirao učiniti za svoj narod. Ova su obećanja bila uvjetna (Hag 2,20-23).

Po svemu sudeći, više nije bilo ometanja od strane neprijatelja koji se više ne bi usudili primijeniti neprijateljski dekret što ga je mogao izdati lažni Smerdis. Darije bi takav čin protumačio postupkom upravljenim protiv njegove vladavine.

Iznenada je u Jeruzalem došao «Tatnaj, satrap s onu stranu Rijeke» (provincije nazvane «s onu stranu Rijeke» s mezopotamijskog gledišta), s cijelom svitom službenika (Ezr 5,3), vjerojatno na rutinskoj inspekciji. Budući da se odavno zna da je satrap područja «s onu stranu Rijeke» i «Babilonije» tijekom prvih Darijevih godina bio Uštani, smatralo se da je Tatnaj morao biti aramejski oblik njegova perzijskog imena. Međutim, nedavno objavljen natpis s jedne tablice iz Babilona, pokazao je da je ovo tumačenje neispravno, i da je Tatnaj bio podređen Uštaniju u upravi «s onu stranu Rijeke», jer Uštani osobno nije djelotvorno mogao upravljati dvjema velikim provincijama.

Tatnaj se pokazao nepristranim i savjesnim službenikom u najboljoj perzijskoj tradiciji. Višeći marljive građevinske djelatnosti na zidanju Hrama, on je sasvim prirodno pitao za kraljevu dozvolu. Židovske starješine su odgovorile – dok se Zorobabel kao guverner mudro držao u pozadini, budući da nije mogao znati stajalište novog službenika. Oni su Tatnaju ispričali povijest o Nabukonozorovu razaranju prvog Hrama, svog dugog robovanja u Babilonu i povratku u Kirovo vrijeme, spomenuvši da im je vratio hramsko blago i dao dozvolu za obnovu Hrama. Tatnaja se dojmila iskrenost Židova i očito je povjerovao njihovom izvještaju, jer im je dopustio da nastave s poslom. Budući da nisu mogli pokazati službeno pismeno odobrenje kao dokaz svojih tvrdnji – dozvolu koju su Samarjanci vjerojatno uništili ili ukrali – poslao je kralju izvješće o cijelom slučaju. Tomu je dodao imena židovskih vođa, tražeći istraživanje u babilonskim arhivima i kraljevu izjavu o budućem odnosu prema Židovima (Ezr 5,3-17).

Po prijemu Tatnajeva izvještaja, pretraženi su državni arhivi u Babilonu. Još jednom se pokazala savjesnost Perzijanaca kad su službeni istražitelji istraživanje protegnuli na Ekbatanu, nakon što babilonski arhivi nisu dali nikakvog dokumenta. Napokon je nađen službeni prijepis Kirova dekreta i donesen kralju. Vjerojatno je postavljeno pitanje koliko je novca od izdavanja dekreta potrošeno na jeruzalemski Hram, jer je dekretom bilo predviđeno plaćanje građevinskih troškova iz kraljeve riznice. Kad je istraga pokazala da je isplaćeno malo ili ništa, Darije se sigurno naljutio, jer je takav propust pokazao kako su neki kraljevski dekreti bili zanemareni i kako je propušteno da se izvrše njegove obveze. Ovo je morao biti razlog što je njegov odgovor Tatnaju bio neobično oštar i što je sadržavao prijetnje strašnim kaznama ako se ne postupi prema novom dekretu. Ovaj novi dekret zahtijevao je: (1) da se Tatnaj ne miješa u rad Židova, (2) da se troškovi što ih je Kir obećao plate iz prihoda provincije «s onu stranu Rijeke» i (3) da Židovi na svojim bogoslužjima trebaju moliti za dobrobit kralja i njegovih sinova (Ezr 6,1-12).

Uz materijalnu potporu države i duhovnu potporu svojih vođa i proroka Hagaja i Zaharije, čini se da je narod radio s velikom radošću i revnošću. Čitav je projekt dovršen trećeg Adara, šeste Darijeve godine, kad je održana ceremonija posvećenja (Ezr 6,13-15). Ovo je bilo 12. ožujka 515. godine. Stvarno vrijeme od polaganja drugog temelja u prosincu 520. godine bilo je četiri godine i tri mjeseca. Ovo je bilo dvije godine i tri mjeseca manje od vremena koje je Salomonu bilo potrebno za dovršenje njegova hrama. Razlog bržeg građenja nedvojbeno je bio u činjenici što su dijelovi golemih temelja što ih je Salomon morao sagraditi da bi izravnao neravni teren na sjeveroistočnom brežuljku u Jeruzalemu još uvijek bili uporabljivi i što je na raspolaganju bilo dovoljno materijala prikupljenog u vrijeme Kira i Kambiza.

Nakon opisa slavlja vezanog uz posvećenje novog hrama i svetkovanja Blagdana beskvasnih kruhova sljedećeg mjeseca (Ezr 6,16-22), biblijski izvještaji šute sve do Kserksova vremena. Pa ipak može se smatrati činjenicom da su Židovi napredovali za Darijeve vladavine, jer je vladavina bila blagoslov za sve dijelove imperija, kako to danas znamo iz postojećih izvještaja različitih provincija.

Kritična vremena za Kserksove vladavine. – Knjiga o Esteri opisuje krizu do koje je došlo u dvanaestoj godini Kserksove vladavine. Ovdje ćemo iznijeti samo kratak pregled. Osobna mržnja Hamana, visokog kraljevog savjetnika, protiv Mordokaja, židovskog službenika na vratima palače u Suzi, dovela je do stvaranja plana za uništenje cijele židovske nacije. Kralj, za čiji se nestalni karakter zna iz opisa drevnih svjetovnih povjesničara, odobrio je Hamanov zahtjev kao znak osobne naklonosti prema njemu, a da se prethodno nije raspitao o razlozima za takvo što. Međutim Providnost je već izvršila pripreme za izbjavljenje Židova, dozvolivši da lijepa židovska djevojka Estera postane Kserksom ženom 479/8. godine prije Krista. Zahvaljujući molitvama cijelog židovskog naroda i Esterinoj osobnoj intervenciji kod kralja, ranije izdan dekret za umorstvo svih Hebreja određenog dana u ožujku 473. pr. Kr. nije proveden. Premda se, prema starom perzijskom običaju dekret nije mogao opozvati, drugim je kraljevim dekretom dopušteno Židovima da se brane, pa jedan u koji su trebali biti masakrirani postao dan velikog izbjavljenja. Mordokaj, koji je došao na Hamanov položaj poslije njegove pogibije za izdaju, učinio je mnogo za dobrobit svog naroda (Est 10,3). Jedna tablica u Berlinskom muzeju, ispisana klinastim pismom, spominje Mordokaja kao utjecajnog službenika u Suzi u Kserksovo vrijeme. Tako događaj o Esteri, koji je često smatran izmišljotinom, dobiva čvrstu arheološku podlogu.

Zanimljivo svjetlo na događaje opisane u knjizi o Esteri daju dokumenti pisani klinastim pismom nađeni u trgovačkoj kući «Murašu i sinovi» u Nipuru, koji potječu iz vremena dvojice vladara nakon Kserksa, Artakserksa I. i Darija II. Oni pokazuju da su Židovi predstavljali utjecajnu i bogatu manjinu u gradu Nipuru i okolnim područjima. Židovi se javljaju kao partneri u transakcijama velikih novčanih svota, kao administratori okruga te bogati kreditori. Sve ovo pokazuje da je za Židove postojalo razdoblje u kojem su uživali određene prednosti, što se dogodilo pod Mordokajevom upravom.

Kad je ovaj čovjek u Perzijskom Imperiju postao «velik u očima Židova, voljen od mnoštva svoje subraće» (Est 10,3), njegovo je ime postalo poznato u židovskim krugovima pa su mnogi roditelji svojoj djeci davali ime Mordokaj. Dokumenti «Murašu i sinovi» iz vremena Artakserksa I. sadrže 61 osobno židovsko ime. Izuzetno je zanimljivo utvrditi da od svih njih, šest

nose ime Mordokaj. Svi su oni vjerojatno rođeni ubrzo poslije događaja zabilježenih u Knjizi o Esteri. Nešto kasnije to ime ponovno pada u zaborav što je vidljivo iz činjenice da između 46 židovskih imena spomenutih u dokumentima iste tvrtke iz vremena Darija II. uopće nema imena Mordokaj.

Povratak prognanika u vrijeme Artakserksa I. i Ezrin rad. – Između posljednjih datiranih događaja u Knjizi o Esteri (proljeće 473. pr. Kr.) i sljedećeg zabilježenog događaja u Ezrinoj knjizi (proljeće 457. pr. Kr.) prošlo je 16 godina, za koje nemamo poznatih izvještaja koji bi izravno osvijetlili povijest židovskog naroda. Kserksa su u međuvremenu ubili, a na prijestolje je stupio njegov sin Artakserks. Imperij je živio u sjeni teškog poraza na Eurimedonu, kojemu je uskoro dodan gubitak Egipta zbog pobune Inara 463. ili 462. godine pr. Kr. Budući da je bilo važno da Judeja, smještena na putu za Egipat, ostane odana i prijateljski raspoložena prema Perziji, posebice kad se bude krenulo na Egipat (456.), Artakserks je blagonaklono saslušao Ezrine molbe (7,28). Njegova titula pokazuje da je bio vješt “naredbama i zakonima što ih je Jahve dao Izraelu» u kraljevoj pisarnici (vidi Ezr 7,12). Ezra je molio kralja da Židovima da veću mjeru samouprave no što su je dotad imali, kao i da dopusti ponovno uvođenje Mojsijevog zakona kao zakona zemlje i provincije Judeje.

Kraljevskim dekretom Artakserks određuje da se Ezra vrati u Judeju s velikim ovlastima, pa je pozvao sve Židove koji mu se žele pridružiti i vratiti u Judeju. Dekretom je Ezra dobio punomoć da u Judeji organizira sudstvo i postavi suce i činovnike s pravom vlasti nad životom i smrću, da se služe zakonom “Boga nebeskog» kao temeljem svoga rada (7,11-26). Povijesna vjerodostojnost ovoga dekreta je često napadana, budući da je suvremenim znanstvenicima izgledalo nevjerovatno da se perzijski kralj ili njegovi savjetnici bave pojedinostima židovskih obreda, kao što to tvrdi dekret u Ezri 7. poglavlju. No jedan papirus s Elefantine, o kojem će kasnije biti riječ, tzv. “Pashalno pismo” Darija II., daje takav paralelni primjer da je u novije vrijeme prestalo osporavanje originalnosti dekreta Artakserksa I. Darijevo «Pashalno pismo» jasno pokazuje da je perzijski državni ured vjerojatno imao jedan odjel u kojem su stručnjaci za hebrejski zakon i običaje savjetovali kralja u pravnim predmetima. Ovi su stručnjaci nedvojbeno bili Židovi.

Slučajno otkriće natpisa feničkog Ešmunazara pokazuje da je Artakserks cijenio pomoć koju je na svom pohodu protiv buntovnih Egipćana primio od Sidona, pa ih je nagradio poklonivši im određene dijelove plodne zemlje u području Dora na palestinskoj obali. Ova povijesna paralela potvrđuje važnost dekreta kojim su Židovima, godinu dana prije Megabizova pohoda protiv Egipta, dane izvanredne privilegije da bi se među Židovima stvorila dobra volja i osigurala stalna odanost u ovo vrijeme političkih kriza. Ovaj dekret je mnogo značio za Židove, jer im je ustvari dao polunezavisni status. Sva civilna i sudska vlast vraćena je lokalnim upraviteljima, a Mojsijev zakon postao je još jednom zakon zemlje. Jedino što su Perzijanci zadržali za sebe bio je odjel za poreze. Velikodušni kraljevi darovi i odobrenja od pokrajinskog danka za podupiranje židovskog bogoslužja bili su vjerojatno dani s ciljem da se Židove pomiri s činjenicom da će strani sakupljači poreza na neodređeno vrijeme ostati u zemlji.

Kad je Ezra vidio da je njegovim željama udovoljeno, pozvao je Židove iz Babilonije da ga prate u Judeju. Prvog dana mjeseca nisana svi koji su bili voljni poći s Ezrom sastali su se na rijeci Ahavia. Kad je izvršeno prebrojavanje, ustanovljeno je da nema nijednog levita. Kad je

nekoliko levita nakon posebnog napora napokon privoljelo poći s njima, cijeli zbor - vjerojatno više od 5000 ljudi, uključivši žene i djecu - postio je i molio za božansku zaštitu na dugom i opasnom putu. Ezra se nije usudio tražiti vojnu pratnju da perzijskim vlastima ne bi pokazao da sumnja u zaštitničku moć svog Boga (Ezr 8,1-23).

Karavan je krenuo 12. nisan ili oko 7. travnja 457. godine pr. Kr., da bi nakon putovanja od oko četiri mjeseca oko 23. srpnja sretno stigao u Jeruzalem. Tu su počivali tri dana. Zatim su predali sve kraljeve darove za Hram i službeni dekret upraviteljima. Svoj sretni dolazak proslavili su velikom zahvalnom žrtvom (Ezr 8,24-36). Stvarna rekonstrukcija koju je dekret predviđao počela je nekoliko tjedana kasnije ujesen te godine.

Malo je zabilježeno o Ezrinjoj aktivnosti u Judeji tijekom sljedećih 14 godina, sve do dolaska u Jeruzalem Nehemije kao novoimenovanog guvernera. Ezra je sigurno izvršio sve što je dekret nalagao, ali nemamo izvještaja o njegovom radu, s izuzetkom opisa njegove reforme povezane s mješovitim brakovima. Izvještaj o ovom poslu zauzima gotovo četvrtinu Ezrine knjige (9. i 10. gl.), pokazujući tako važnost ove reforme.

Ezra je morao biti svjestan prisutnosti poganskih i polupoganskih žena u nekim obiteljima, budući da se jedna nalazila i u obitelji velikog svećenika. Neko je vrijeme radio tiho, čekajući priliku da se djelotvorno pozabavi ovim predmetom. Ova se prilika pružila kad su ga neke narodne vođe jednog dana službeno obavijestile o postojanju ovog zla. Ezra je odmah reagirao. Počeo je javnom molitvom koja je ujedno bila velika propovijed i poziv na pokajanje. Posljedica je bila da su vođe zemlje spontano odlučile očistiti naciju od poganskog utjecaja.

Devetog mjeseca (vjerojatno u prosincu) održan je javni sastanak. Bilo je to uskoro poslije dolaska Ezre, 457. godine pr. Kr. Skupljeno mnoštvo, drhteći od zime i kiše, željno da se vrati domu, dalo je Ezri punomoć da provede najavljenju reformu. Protiv ove narodne odluke bilo je malo protivljenja, jer se ovo odnosilo samo na mali postotak naroda – 112 ljudi od desetina tisuća Hebreja koji su nastavali Judeju. Jedan je odbor radio od prosinca 457. do travnja 456. i odlučio o svakom slučaju. Popis prijestupnika bio je dodan kao dio trajnog izvještaja o događaju. Prema njemu je 27 duhovnih vođa, između njih 13 svećenika i četiri člana obitelji visokog svećenika, pored 86 običnih ljudi, imalo žene strankinje. Zlo se dotada nije raširilo u narodu, što objašnjava zašto su tako lako provedene mjere što ih je narod podržao.

Općenito se smatra da je Ezra ostao u Jeruzalemu i u Nehemijino vrijeme. To bi značilo da se nešto prije Nehemijinog dolaska (444. godine pr. Kr.) sučelio s razarajućim napadom neprijatelja koji su razorili jeruzalemski zid i vrata spalili ognjem (Neh 1,3).

Znanstvenici koji Artakserksa iz Ezre 4,7 poistovjećuju s Artakserksom I. vide u opisu redaka 7-23 izvještaj o ovom napadu na zidove i vrata. Tako u biblijskom izvještaju nalaze razlog za oštećenje zidova o kojemu govori Nehemija. Ovakvo bi razumijevanje redaka 7-23 zahtijevao privremeni gubitak Artakserksove naklonosti prema Židovima, koju je u postupanju prema Ezri pokazao nekoliko godina ranije.

Međutim napad o kojem je riječ u Nehemiji 1,3 može se povijesno potvrditi bez Ezre 4. poglavlja ili bilo kojeg biblijskog izvještaja. Činjenica je da se oko 450. ili 449. pr. Kr. Megabiz, guverner provincije «s onu stranu Rijeke», u koju je bila uključena i Judeja, pobunio na nekoliko godina protiv perzijskog kralja. Tijekom te pobune ili su Židovi ostali vjerni svom dobročinitelju Artakserksu i tako postali predmetom napada Samarijanskih pristalica Megabiza, ili su

Samarijanci ostali odani i iskoristili priliku da optuže Židove za suradnju s Megabizom. U svakom slučaju Megabizova pobuna daje uvjerljive osnove za događaj spomenut u Nehemiji 1,3.

Nehemijina uprava. – Nehemija, premda pobožni Židov, napredovao je na perzijskom dvoru do povjerljiva i odgovorna položaja kraljevog peharnika. Neki povjesničari smatraju da je bio eunuh, jer se čini da je kralja služio u ženskim odajama (Neh 2,6). Bio je vrlo obrazovan, a kasnije se pokazao dobrim organizatorom.

U prosincu 445. godine pr. Kr. u Suzu je u posjet došao Nehemijin brat Hanani s nekim drugim Židovima. Vjerojatno su to bili prvi Židovi iz Jeruzalema koje je Nehemija vidio poslije Megabizove pobune, koja je vjerojatno prekinula redovnu vezu s Judejom. Do Nehemijinih ušiju vjerojatno su došli glasovi o teškoćama sa Samarijancima, no kako dosad nije bilo ništa točno poznato, Nehemija je bio željan čuti izvještaje o pravom stanju u Judeji. Otuda je i njegovo prvo pitanje bilo "o Židovima – o Ostatku što se spasio od sužanjstva, i o Jeruzalemu" (Neh 1,2). Novosti koje je čuo bile su loše, gore nego što je očekivao. Na svoju žalost doznao je da jeruzalemski «zid sav razoren, a vrata mu ognjem spaljena» (1,3). [ok tih vijesti bio je tako veliki da je Nehemija, kao i Daniel (Dn 9,3), nekoliko dana postio i molio.

Tijekom sljedeća četiri mjeseca Nehemija je skovao djelotvoran plan i izvršio određene pripreme za akciju koju je namjeravao poduzeti. Zatim je iskoristio zgodnu priliku kad je služio kralja, pa je zatražio da ga pošalje u Jeruzalem radi dovršenja prekinutog rada u obnovi gradskih zidova. Neki smatraju da je Nehemija, poznajući nestalan Artakserksov karakter i činjenicu da je lako padao pod utjecaj žena, izabrao zgodnu priliku kad je bila prisutna "kraljica"; kao i da je ona bila sklona Nehemiji i unaprijed mu obećala svoju potporu. Premda se Nehemija ozbiljno molio za ovu priliku, on se jako bojao da bi zbog temperamentnog kralja nekim nerazumnim postupkom mogao izgubiti život (2,2.6). No kralj je ne samo uslišao njegovu molbu već je svog peharnika imenovao novim guvernerom Judeje. Nehemija nije gubio vrijeme, već je, čim se uspio osloboditi dvorskih dužnosti, krenuo u Judeju. U Jeruzalem je stigao vjerojatno u početku ljeta 444. pr. Kr. Prvih nekoliko dana držao je u tajnosti pravu namjeru svog dolaska, kako bi mogao učiniti sve čime bi osigurao uspjeh za ostvarenje svojih planova. Također je želio izbjeći da ide na ruku neprijateljima, čije je djelo i mržnju dobro poznao. Nakon tri dana situacija mu je bila jasna; vjerojatno je vidio stanje zida, osim njegovog južnog dijela. Da bi iz prve ruke dobio podatke o stanju toga zida, krenuo je noću u inspekciju, praćen samo nekolicinom pouzdanih prijatelja (2,11-16).

Nakon toga izložio je planove narodnim vođama, vjerojatno četvrtog dana po dolasku. Govorio im je o kraljevom nalogu, uvjeravajući ih da se više ne trebaju bojati svojih neprijatelja. Njegov poziv na gradnju «da više ne budemo izloženi ruglu» (2,17) bio je rječit poziv na nacionalnu savjest i dostojanstvo. Neki su bili oduševljeni mogućnošću da dobiju utvrđenu prijestolnicu čiji bi zidovi mogli pružiti zaštitu u vrijeme opasnosti, dok drugi izgleda nisu pokazivali zanimanje. Žitelji gradova kao Jerihon, Mispa i Gibeon, dragovoljno su ponudili pomoć za izgradnju jeruzalemskih zidova, ali se ne spominje pomoć iz Betlehema, Netofe, Betela i raznih drugih gradova koji su ponovno nastanjeni od Zorobabelova vremena. Slično je stanje bilo zamjetno kod vođa. Neki su oduševljeno podupirali Nehemiju, dok su drugi, kao plemenitaši iz Tekve, «odbili da prignu šiju na službu» Gospodu Bogu (3,5).

Čim se doznalo za cilj Nehemijina dolaska, neprijatelji Židova, naročito političke vođe okolnih naroda, počeli su kovati planove da onemoguće Nehemijine ciljeve. Od ovih neprijatelja trojica se opetovano spominju: Sanbalat, guverner Samarije, što doznajemo iz papirusa s Elefantine; Tobija, amonski visoki službenik ili plemeniša te Gešem, guverner arapskih Lihijanita iz Dedana. Ova trojica su se rugali Židovima i njihovom vođi, optuživali ih za aktivno pripremanje pobune, pripremali se da ih napadnu, pripremali atentat na Nehemiju i činili brojne pokušaje da među Židove posiju neslogu. Ovo djelovanje protiv Nehemije i njegova rada nastavljeno je neprekidno za sve vrijeme obnove gradskih zidova te je čini se prestalo tek po završetku radova.

Nehemija se pokazao čovjekom neustrašive odlučnosti i dobrim organizatorom. Nije podcjenjivao opasnost koju su predstavljali njegovi neprijatelji, a niti se dao smesti. One koji su mu bili voljni pomoći u obnovi jeruzalemskog zida organizirao je u 42 skupine koje je raširio duž niza dijelova gradskog zida. U popisu što ga nalazimo u trećem poglavlju njegove knjige, Nehemija je ostavio izvanredan izvor za proučavanje topografije jeruzalemskog gradskog zida, a također je osigurao brojne podatke o mnogim drugim važnim predmetima. On nam, na primjer, govori tko je sudjelovao u radu, gdje je radio i o kojoj se vrsti posla radilo. Na ovaj način doznajemo da su neki dijelovi zida, kao i neka vrata, bili gotovo završeni u ranijim građevinskim djelatnostima, da su posljednjim napadom malo oštećeni, dok je druge trebalo potpuno obnoviti. Ovo zaključujemo na osnovi riječi "gradiše», kojom je opisan rad nekih, dok se za rad drugih govori da su «popravljali». Do istog zaključka dolazimo kad, na primjer, čitamo da je jedna skupina, Hanun i stanovnici Zanoaha, mogla popraviti dolinska vrata i oko 500 metara zida (Neh 3,13), dok je druga mogla popraviti samo mali dio koji se protezao od ulaza u Elijašibovu kuću, koja je vjerojatno stajala blizu zida, do kraja kuće (3,21). U nekom slučaju, naravno, broj sudionika na poslu mogao je biti razlog velikih razlika u dijelovima gradskih zidova koji su dodijeljeni pojedinim skupinama. Nekoliko vrata kao npr. Efraimova, spomenuta kasnije kod posvećenja zida, čini se da su bila neoštećena, te zato izostavljena iz popisa dijelova na kojima su obavljani poslovi.

Otuda moramo zaključiti da se Nehemijin rad nije sastojao u potpunoj obnovi cijelog zida i njegovih mnogih vrata, nego u popravljanju i dovršenju prekinutog rada njegovih prethodnika. Da je zid, kao poslije Nabukodonozorova napada, bio potpuno razoren, Nehemija ne bi bio u stanju završiti posao za 52 dana (6,15). Da je posao mogao završiti u tako kratko vrijeme, jasno pokazuje da je prije njegova dolaska izvedeno mnogo građenja i popravljanja gradskog zida.

Premda je posao na zidu brzo napredovao, bio je izložen mnogim teškoćama. Nehemija je u nekim krugovima svog naroda naišao na nedostatak interesa, a i na stvarno protivljenje od drugih (4,10; 6,10-12). Osim toga, postojala je stalna opasnost od napada na poluzavršeni gradski zid, od strane vanjskih neprijatelja koje su predvodili Sanbalat, Tobija i Gešen. Stoga je Nehemija naoružao radnike, danju i noću postavio stražu na zidu, te uveo sustav uzbune kako bi u svakom trenutku bio spreman braniti Jeruzalem. Njegova odlučnost i osobna hrabrost obeshrabrili su njegove neprijatelje i spasili djelo. Oni nikada nisu otišli dalje od spletkarenja; nije došlo do stvarnog napada.

Posao je dovršen 25. elula (21. rujna 444. godine pr. Kr.) (6:15). Zid je posvećen svećanim obredom. Obrazovane su dvije povorke, jednu je vodio Ezra, a drugu Nehemija. Polaskom od

dolinskih vrata obje su povorke krenule povrh zida u suprotnim pravcima, dok se nisu srele na sjeveroistočnom uglu grada, nakon čega su zajedno ušle u Hram da slave Boga za pomoć koju im je pružio u poslu i da proslave dan prinašanjem žrtava (12,27-43).

Kad je završio svoju glavnu zadaću i Jeruzalemu dao utvrđeni zid, Nehemija se svim žarom bacio na plodno i miroljubivo djelo kao guverner. Dvanaest godina služio je svom narodu u ovom mandatu (Neh 5,14). Iako je Nehemija u prvom redu bio svjetovni vođa i poglavar Judeje i djelovao u skladu sa socijalnim interesima naroda, bio je i duboko zainteresiran za duhovnu dobrobit svog naroda. Nalazimo ga kako ukida brojne zlouporabe vlasti i bogataša, prisiljavajući ih da čine ustupke i obećaju da neće iskorištavati svoje siromašne sunarodnjake, kupujući ih kao robove. Sam je odbio bilo kakvu plaću te je iz svojih sredstava plaćao službene troškove (Neh 5,1-19). Nehemija nam kaže da nijedan guverner nikada nije bio tako nesebičan i socijalno naklonjen kao on. Stoga je očekivao da primi nebesku nagradu za svoja djela (5,15.19).

Nehemija je uz to poduzeo mjere da Jeruzalem napuni stanovništvom kad je po završetku zida vidio da je prijestolnica gotovo prazna. Izvršio je prebrojavanje, pa je odlučeno da se jedna desetina seljačkog stanovništva Judeje dovede u Jeruzalem. I mnoge druge je pozvao da se presele u Jeruzalem (7,4.5; 11,1.2).

Vjerske potrebe naroda zadovoljene su velikim narodnim sastancima. Prvi niz takvih sastanaka opisan je u Nehemiji 8-10. Ezra i drugi vođe čitali su i objašnjavali Zakon narodu. Posljedica je bila stvarno duhovno oživljenje koje se ogledalo u zavjetnom ugovoru što su ga potpisali laici i vjerski službenici. Svi su obećali da će poštivati Mojsijev Zakon, da će se osloboditi mješovitih brakova s neznabošcima, da će svetkovati subotu, da će snositi troškove za održavanje Božjega doma i sudjelovati u drugim vjerskim službama te brinuti i za druge potrebne stvari.

Svi ovi događaji čini se da su se odigrali tijekom prvih nekoliko mjeseci Nehemijine uprave. Za ostatak njegove dvanaestogodišnje uprave nemamo izvještaja i sve što znamo jesu riječi u Nehemiji 13. poglavlju, gdje se govori o nekim mjerama koje je bio prisiljen poduzeti po svom povratku u Jeruzalem u početku njegovog drugog guvernerskog mandata. Nažalost nije nam poznat datum drugog Nehemijog dolaska, kao ni dužina njegovog drugog službovanja kao guvernera u Judeji.

Svakako je moralo proći nešto vremena između njegova povratka po isteku prvoga mandata službovanja i povratka u zemlju, jer je u Judeji naišao na teško stanje i običaje kojima je trebalo neko vrijeme za razvoj. Njegov stari neprijatelj Tobija dobio je stambeni prostor u jednoj hramskoj građevini. Da bi preživjeli, leviti su se bavili zemljoradnjom, jer se neko vrijeme nije davala desetina. Stranci su u Jeruzalemu subotom prodavali robu, a neznaboškinje su ponovno ušle u židovske obitelji.

Ovakvo je stanje oštro korio prorok Malahija koji je u to vrijeme djelovao. Odmah po svom dolasku, Nehemija se revno dao na posao da promijeni ovo stanje. Izbacio je Tobijin namještaj iz hrama, okupio levite i vratio ih na posao u Hramu, osiguravši im dohodak od desetine. Pozvao je narod da redovno donosi desetinu, poduzeo stroge mjere da spriječi svako daljnje prestupanje subote i naredio da se istjeraju strane žene (13,1-31).

Opisivanjem ovih mjera povijesni izvještaji Nehemijine knjige i Staroga zavjeta dolaze kraju. No prije nego napustimo ovo posljednje razdoblje za koje postoje nadahnuti izvještaji, tre-

bamo spomenuti žalosni događaj s Johananom, velikim svećenikom, koji je spomenut u Ezri 10,6 i Nehemiji 12,22. Flavije nas izvješćuje (*Starine* XI,7,1) da je Johananov brat Jezus (Jošua) bio prijatelj Bagoasa (perzijski Bigvai), Artakserksova vojskovođe. Pošto je Bagoas obećao da će Jošuu učiniti velikim svećenikom, Jošua se u Hramu posvađao s bratom Johananom i ovaj ga je ubio. Zbog ovog strašnog zločina Bagoas je ušao u Hram objavljujući: «Nisam li ja čišći od onoga koji je bio ubijen³ u hramu?», nakon čega je Židove kaznio porezom od 50 drahmi za svako janje dnevne žrtve tijekom sedam godina.

Ovaj događaj su ranije smatrali izmišljenim, jer Flavije govori o Bagoasu, moćnom vojskovođi Artakserksa III., dobro poznatom iz kasnije perzijske povijesti, dok je Johanan bio suvremenik Ezre i Nehemije koji su živjeli nekoliko generacija ranije. Međutim židovski papirusi s Elefantine potvrđuju da je Johanan bio veliki svećenik 410. Godine pr. Kr. te da je guverner po imenu Bigvai (grčki Bagoas) vladao Judejom 407. godine. Prema tome, i Bagoas i Johanan su bili suvremenici Darija II. Mogli su još uvijek biti u službi nekoliko godina kasnije kad je Artakserks II. došao na prijestolje 405. ili 404. godine pr. Kr., pa se zločin o kojemu Flavije govori mogao zbiti u to vrijeme. Jedan od tih papirusa s Elefantine poslali su zajedno Bagoas, guverner Judeje i Delaiah, sin Sanbalata iz Samarije, što pokazuje neobičnu mješavinu osoba. Bagoas je možda u to vrijeme već bio neprijatelj Johana.

S ovim velikim svećenikom napušta naše povijesno obzorje posljednja osoba spomenuta u Starom zavjetu i počinje, kako smo ranije rekli, međuzavjetno razdoblje židovske povijesti, nazvano tako, jer iz ovog razdoblja nemamo biblijskih izvještaja.

7. Hebreji u Egiptu u V. stoljeću prije Krista

Pored oskudnih i povremenih bilježaka što ih nalazimo u Starom zavjetu o Židovima u Egiptu, od kojih su neki proročke, a drugi povijesne naravi (Iz 19,18.19; Jer 43,7; 44,1.15-28), o jednoj židovskoj koloniji postoji obilje materijala. Ovaj se materijal sastoji od velikog broja aramejskih papirusa nađenih na Elefantini, otoku u Nilu na južnoj granici drevnog Egipta, gotovo 1000 kilometara južno od Kaira. Ovi papirusi osvjetljavaju mnoge onovremene povijesne događaje, a naročito židovsku povijest ovog razdoblja.

Povijest otkrića papirusa s Elefantine. – Prvu skupinu ovih dokumenata kupio je C. E. Wilbour 1893. godine, ali nije došla u ruke znanstvenika sve do 1947. godine. Pošto je Wilbour umro u Parizu 1896. godine, papirusi su godinama ostali u njegovom kovčegu u jednom njujorškom skladištu. Kovčeg je najposlije dospio u Brooklinski muzej, gdje su dragocjeni dokumenti u njemu ponovno otkriveni. Zbog toga su prvi poznati papirusi s Elefantine bili oni koje su od domorodaca 1904. kupili Sir Robert Mond i Lady Villiam Cecil, a objavio ih je Sayce and Cowley 1906. godine. Jedna je njemačka ekspedicija na otoku Elefantini 1906. i 1907. našla još više takvih dokumenata. Njih je 1911. objavio Eduard Sachau, zajedno s onima što ih je 1906. objavio Sayce i Cowley. Tako je znanstveni svijet dobio bogatstvo materijala na aramejskom jeziku iz vremena Ezre i Nehemije, što je potaklo daljnje proučavanje razdoblja nakon babilonskog ropstva kao i biblijskog aramejskog jezika.

Sav ovaj materijal, uz neke povremeno nađene dokumente, A. Cowley je ponovno objavio 1923. godine u prikladnom izdanju. Emil G. Kraeling je 1953. objavio 17 nanovo otkrivenih

3 Varijanta u čitanju: «koji je ubio?» misleći tako na ubojicu.

Wilbourovih papirusa koji se sada nalaze u Brooklinskom muzeju. Broj objavljenih aramejskih papirusa s Elefantine danas iznosi nešto više od stotinu. U vezi s ovim treba spomenuti jedan drugi nalaz, premda ne dolazi s Elefantine: 13 službenih aramejskih pisama pisanih na koži, koja kao i papirusi s Elefantine, potječu iz V. stoljeća prije Krista. U njima se spominju isti perzijski guverner Egipta kao i u dokumentima s Elefantine i sadrže određeni materijal koji bolje osvjetljuje izvještaj Nehemijine knjige. Kupio ih je L. Borchardt nešto prije 1933. od nekog egipatskog trgovca, kad je nalaz prvi puta objavljen. Ove je dokumente objavio G. R. Driver (1954.) i danas oni zajedno s novim Brooklinskim papirusima pobuđuju zanimanje orijentalnih i biblijskih znanstvenika.

Važnost papirusa s Elefantine za proučavanje Biblije. – U izvjesnom su smislu papirusi s Elefantine bili od najveće važnosti za proučavanje Biblije. Oni predstavljaju bogat materijal na aramejskom jeziku iz istog razdoblja u kojem su napisani aramejski dijelovi Ezrine knjige, iz nešto malo kasnijeg vremena od pisanja Danielove knjige, koja također sadrži šest poglavlja na aramejskom. Ovi su tekstovi objasnili značenja nejasnih biblijskih riječi, potvrdili značenja drugih koje nisu bile dobro poznate prije otkrića ovih tekstova i obogatili naš aramejski rječnik. Također su osigurali mnogo komparativnog materijala kojim je utvrđena sličnost biblijskog aramejskog s jezikom dokumenata s Elefantine. Ovo zauzvrat dokazuje veliku starost aramejskih dijelova Biblije.

Službeni dokumenti nađeni među papirusima s Elefantine potvrđuju izvornost sličnih dokumenata iz Ezrine knjige i dokazuju da je često izražena sumnjičavost u njihovu autentičnost bila neosnovana. Osim toga, oni su pokazali da su perzijski kraljevi izdavali dekrete koji su se bavili pojedinostima u predmetima religije. Na primjer, jedan dekret Darija II. nađen na Elefantini upućuje ove Židove da slave Pashu uz vjerno pridržavanje Mojsijevih propisa.

Ovi su papirusi dali dovoljno dokaza da se utvrdi odgovor na staro pitanje je li Artakserks iz Nehemijine knjige bio prvi ili drugi s tim imenom. Dokazi što ih daju ovi dokumenti pokazuju da je Nehemija mogao biti guverner samo u vrijeme Artakserksa I. Ovi papirusi otkrivaju da je Johanan iz Nehemije 12,22 bio veliki svećenik 410. pr. Kr. Budući da je Johanan bio unuk Elijašiba, velikog svećenika iz Nehemijina vremena, Nehemija je kao guverner morao živjeti prije vremena Johananove svećeničke službe. I činjenica da je Sanbalat bio guverner Samarije, kako to potvrđuju papirusi s Elefantine, razjasnila je brojne povijesne probleme u vezi s Nehemijinim izvještajem. Premda je Sanbalat očito još živio 407. pr. Kr., kad se spominje u jednom pismu s Elefantine, sad je bio starac, čije su odgovornosti vršili njegovi sinovi. Ovo potvrđuje zaključak da je Nehemijin rad, kad mu je Sanabalat – vjerojatno u najboljim godinama – bio žestoki neprijatelj, bio stvar prošlosti 407. godine.

Papirusi s Elefantine su također vrlo važni zbog činjenice što su mnogi od njih datirani, a neki od njih nose dvostruke datume: egipatske prave datume i njihove židovske ekvivalente. Dvostruko datirani dokumenti omogućili su rekonstrukciju židovskog kalendara, kojim su se u 5. stoljeću služili Židovi na Elefantini. Utvrđeno je da se radilo o lunarnom kalendaru, prema kojem je Nova godina počinjala u jesen.

Židovska kolonija na Elefantini u 5. stoljeću pr. Kr. – Otok Elefantina (egipatski Yeb) nalazi se ispod prvog katarakta Nila i čini prirodnu zapreku prema jugu. Bila je to važna granična tvrđava u raznim vremenima egipatske povijesti i nazvana je Vrata Juga. U vrijeme vladavine

Psametika I. (663.–610.), na ovom je otoku bila jaka granična vojarna plaćenika, ali se ne zna jesu li već tada tamo živjeli Židovi. Međutim Židovi su pripadali snagama Psametika II. (595.–589.) koji je, kako Herodot tvrdi, vodio pohod na Nubiju, na kojem su ga, prema židovskom pismu Aristea, pratili židovski plaćenici.

Dobro je poznato da su se kraljevi Dvadeset i šeste egipatske dinastije oslanjali na stranih vojnike. Natpisi svjedoče o prisutnosti jonskih, karijanskih i feničkih plaćenika u vojarnama južnog Egipta. Iako Židovi nisu spomenuti imenom, jedan tekst govori o vojnicima iz Palestine. Moguće je da su Židovi na Elefantini došli u Egipat prije razorenja Jeruzalema. Jeremija osim židovskih stanovnika u Egiptu spominje i one s Patrosa (Jer 44,1), što je egipatski zemljopisni pojam, a doslovno znači «južna zemlja», u koje je obično bilo uključeno područje Elefantine.

Premda do danas nije točno poznato podrijetlo židovske kolonije na Elefantini, ovi su ljudi morali živjeti na otoku nešto prije 525. pr. Kr., jer su u vrijeme kad je Kambiz osvajao Egipat već predstavljali stalnu koloniju koja je imala hram u kojemu su se klanjali Yahui (skraćeni oblik imena Jahve). Njih je perzijska administracija preuzela u svoj vojni sustav pa su i dalje predstavljali vojarnu tvrđave Elefantine. Nazivali su se «židovska vojska», bili su podijeljeni u satnije pod perzijskim i babilonskim zapovjednicima i centurije sa zapovjednicima koji su nosili hebrejska i babilonska imena. Među vojnim osobljem ne spominje se ni jedno egipatsko ime. Prema tome zaključujemo da Egipćane nisu primali u vojsku, jer se moglo sumnjati u njihovu odanost perzijskom kralju.

Sva je sudska vlast bila u rukama perzijskog zapovjednika tvrđave, no unutarnje poslove židovske kolonije nadzirao je glavar «zajednice». Židovi su imali kuće i drugi nasljedni imetak, a neki od njih čini se bili su dobrostojeći ljudi.

Budući da su bili Židovi, prvenstveno su štovali Yahua. Njemu su podigli hram s pet ulaza od kamena i kamenim stupovima, dok su zidovi bili vjerojatno od opeke. Krov je bio od cedrovine, a drvena vrata obješena o bakrene šarke. Opremi hrama pripadalo je zlatno i srebrno posuđe, a na njegovom su žrtveniku Židovi prinosili žrtve paljenice, jestivne žrtve i tamjan. Svaki je Židov plaćao dva šekela za održavanje hrama, nasuprot trećini šekela koja se plaćala u Judeji (vidi Neh 10,32). Židovi koji su sagradili ovaj hram nisu bili pod utjecajem Jošijine reforme, koji je reorganizirao vjerske obrede u Judeji prema Mojsijevim zakonima, koji su jasno zabranjivali bilo koje drugo svetište (Pnz 12,13.14; 2 Kr 23,8). Osim toga, štovali su ne samo Yahua već i neka druga božanstva osim njega, među kojima su bili Ašim-Betel i 'Anath-Betel. Dok Ašim (vidi slično ime u 2 Kr 17,30) nije poznato iz drugih izvora, dotle smo dobro upoznati s kanaanskom božicom Anath, krvožednim, nemoralnim božanstvom. Tako zaključujemo da su Židovi na Elefantini bili u nekom smislu na istoj vjerskoj razini s kraljem Manasijom, sa separatnim hramom i štovanjem, pored Boga svog naroda, i određenih božanstava poganskih naroda, a naročito onih koja su promicala plodnost. O vjerskim reformama Jozije nema traga na Elefantini. Također se ne osjeća djelovanje Jeremije, Daniela ili Ezekiela, čiji se utjecaj jasno razaznaje među povratnicima koji su se nastanili u Jeruzalemu i pokrajini Judeji.

Jedan vrlo važan dokument koji potječe iz godine 419. godine pr. Kr., pokazuje da je perzijski kralj (Darije II.) izdao smjernice o vjerskom životu Židova. Ovaj poseban dokument na žalost je slabo očuvan, ali se iz njega jasno vidi da je Darije naredio da se Blagdan beskvasnih kruhova održava od 15. do 21. nisan, da se Židovi trebaju za tu priliku očistiti i da ne smiju

piti (omamljujuća pića) niti jesti išta u čemu ima kvasca. Nije nam poznat razlog za izdavanje ovog dekreta, ali se sa sigurnošću može zaključiti da je kralj imao savjetnike dobro upoznate sa židovskim zakonom, koji su mogli sastaviti takav dekret i kojima je bilo stalo da kralj potpiše ove upute. Moguće je da je ovakav dekret poslan svim Židovima u imperiju, iako je jedini dokaz o njegovu postojanju nađen na Elefantini. Dekret pokazuje da su perzijski kraljevi podupirali vjerski život Židova i Mojsijev Zakon. Ova činjenica potvrđuje izvornost izvještaja o sličnim dekretima što ih nalazimo u knjigama Ezre i Nehemije.

Zbog velike važnosti dekreta dajemo ovdje prijevod slabo sačuvanog pisma. Dijelovi u zagradama [] predstavljaju rekonstrukciju. Prijevod uglavnom slijedi A. Cowleya u *Aramaic Papyri of The Fifth Century B. C.* (1923.), str. 62.63, ali također koristi nekoliko prijedloga Emila G. Krelinga, objavljenih u *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri* (1953.), str. 92-95. Međutim u nekim se pojedinostima razlikuje tamo gdje se sadašnji prijevoditelj ne slaže s ranijim prijevodima.

1. [Mojoj bra]ći
2. [Yedo]niji i njegovim drugovima (i) židovskoj vo[jarni], vaš brat Hanan[ija]. Mir moje braće neka Bog pokloni.
3. Ove je godine, pete godine Darija kralja, od kralja poslana Arš[amu poruka],
4. [Neka mjeseca nisana bude Pasha za židovsku vojarnu]. Ovako ćete brojiti: čet[r]naest dana]
5. [mjeseca nisana i dr]žite [Pashu], a od 15. dana do 21 dana ni[sana]
6. [su sedam dana Beskvasnih hljebova]. Budite čisti i pazite. Ne radite,
7. [15. dana i 21 dana. Piva ne]mojte piti, niti išta [u] čemu [je] kvasac
8. [nemojte jesti od 15. dana od] zalaska sunca, do 21. dana mjeseca nis[ana, sedam]
9. [dana, neka se ne vidi među vama. Ne uno]site ga u vaše sobe, nego ga uklonite tijekom [tih] dan[a].
10. [Neka ovo bude učinjeno kako je Darije] kr[alj zapovijedio].

Naslov: Mojoj braći]edoniji i njegovim drugovima u židovskoj vojarni, vaš brat Hanani-ja...

Domaći Egipćani mrzili su ove strane Židove koji su služili perzijskim vladarima kao vojnici. Ova se mržnja još povećala kad je Kambiz prigodom osvajanja Egipta razorio egipatski hram na Elefantini, posvećen Khnumu, bogu s ovnovskom glavom, a Židove i njihov hram ostavio netaknutim. Budući da su Židovi među Egipćanima imali prozelite, kako to dokumenti potvrđuju, i materijalno su napredovali, a prezrivo postupali s domaćim Egipćanima, nazivajući njihove svećenike pogrdnim imenima, međusobna nepodnošljivost se povećavala, dok nije dovela do erupcije.

Kad je Aršam, ili Arsam, egipatski perzijski satrap 410. godine otišao iz Egipta, svećenici boga Khnuma potkupili su perzijskog zapovjednika Elefantine Widranga, ili Hydarna, da dopusti svome sinu Nefajanu, zapovjedniku Siene (Asuana), da svojim nežidovskim trupama prijeđe na Elefantinu te obeščasti i razori hebrejski hram. Po Arsamovu povratku u Egipat, Židovi su dobili zadovoljštinu kad su Hydarn i Nefajan kažnjeni za svoj zločin – vjerojatno pogubljeni. Međutim nisu od njega uspjeli dobiti dozvolu za obnovu hrama; satrap se vjerojatno bojao nove pobune. Tvrdeći da njegova dozvola ovisi o dozvoli jeruzalemskih vlasti, Asam

je namjeravao odgovornost za odbijanje dozvole prebaciti na druge. Vjerojatno je poznao Nehemiju i druge judejske vođe pa je po svemu sudeći bio uvjeren da neće dopustiti obnovu separatističkog hrama.

Hebreji s Elefantine su svoju molbu poslali velikom svećeniku Johananu u Jeruzalem. Poglavari u Jeruzalemu se na nju nisu osvrtni pa nisu ni odgovorili. Židovi s Elefantine su nakon uzaludnog dvogodišnjeg čekanja ponovno pisali 407. godine pr. Kr., ovaj put upućujući molbu Bagoasu, perzijskom guverneru Judeje, a istodobno i dvojici sinova Sanbalata, guvernera Samarije, koji su očito obavljali poslove svog ostarjelog oca. Bagoas, koji nije bio u dobrim odnosima s Johananom, savjetovao se s Delajiom iz Samarije, i odlučio da Židovima na Elefantini dopusti obnovu hrama. Međutim u novom hramu se nisu smjele prinašati krvne žrtve. Nakon dozvole čini se da je Arsam udovoljio traženju Židova, pa je hram obnovljen, što je vidljivo iz činjenice da se u jednom aramejskom dokumentu iz 402. godine spominje njegovo postojanje na otoku.

Ubrzo nakon toga jedna je nova uspješna pobuna Egipćana protiv perzijske vladavine još jednom donijela nezavisnost Egiptu i vjerojatno učinila kraj židovskoj koloniji na Elefantini. Posljednji poznati datirani dokument s otoka napisan je 19. lipnja 400. pr. Kr. Otada zavjesa šutnje pokriva ovu zanimljivu zajednicu. Hram je vjerojatno ponovno razoren, a Židovi ili ubijeni ili prognani. Ništa više nije poznato o njihovoj sudbini.

Bibliografija

- Pojava nekih djela u ovoj bibliografiji ne mora značiti da ovaj članak zastupa gledišta njihovih pisaca.
- The Cambridge Ancient History*. Urednici J. B. Bury, S. A. Cook i F. E. Adcock. 12 svezaka. New York, The Macmillan Company, 1926–1939. Treći svezak: *The Assyrian Empire* u 10. i 11. poglavlju sadrži povijest Neobabilonskog Imperija i raspravu o utjecaju Babilona na drevni svijet. Četvrti svezak: *The Persian Empire and the West*, raspravlja više o grčkoj povijesti tijekom perzijskih ratova nego o samoj Perziji.
- COVLEY, A. *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.* Oxford, Clarendon Press, 1923. 319 stranica. Zbirka svih aramejskih papirusa s Elefantine, poznatih do 1923. Tekstovi su dani s prijevodom i komentarom.
- DOUGHERTY, RAYMOND PHILIP. *Nabonidus and Belshazzar, A Study of the Closing Events of the Neo-Babylonian Empire*. "Yale Oriental Researche, sv. XV", New Heaven, Yale University Press, 1929. 216 stranica. Pisac je sabrao sve izvore koji osvjetljavaju Belšazara i nastoji ga staviti u ispravan povijesni okvir njegova vremena.
- DRIVER, G. R. *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.* Oxford, Clarendon Press, 1954. 50 stranica s faksimilima. Objava aramejskih kožnih rukopisa iz Egipta koji osvjetljavaju perzijsko upravljanje Egiptom tijekom vladavine Artakserksa I. i Darija II.
- KOLDEWEY, ROBERT. *The Excavations of Babylon*. Prijevod Agnes S. Johns, London, Macmillan and Co., Lt, 1914. 335 stranica. Popularno pisan, ali vjerodostojan izvještaj o drevnom Babilonu kakvog ga je vidio suvremeni arheolog nakon gotovo 15 godina neprekidnog rada na ruševinama.
- KRAELING, EMIL G. *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fif-*

- th Century B.C. From the Jewish Colony at Elephantine*. New Heaven, Yale University Press, 1953. 319 stranica s faksimilima. Objava aramejskih papirusa s Elefantine koji su "otkriveni" nakon 54 godine uskladištenja. Uvodna poglavlja iznose povijest Židova s Elefantine, njihovu religiju i društvene prilike kako su otkrivene u papirusima. Ovo je prvo važno razmatranje ovog predmeta na engleskom jeziku.
- OLMSTEAD, A. T. *History of the Persian Empire*. Chicago, The University of Chicago Press, 1948. 576 stranica. Ova povijest nastoji voditi računa o svim podacima koji osvjetljavaju perzijsku povijest, uključujući grčke, aramejske, perzijske i babilonske izvore. Ovo je djelo interpretacijske naravi i prirodno zasnovano na nedovoljnim izvorima; stoga čitatelj ne može uvijek razlučiti između više ili manje vjerodostojnih područja naracije.
- PARKER, RICHARD A. i DUBBERSTEIN, W. H. *Babylonian Chronology, 626. B.C.–A.D.* 75. Providence, Rhode Island, Brown University Press, 1956. 47 stranica. Ova knjiga iz izvornog materijala rekonstruirala babilonski kronološki sustav kojega su prihvatili Perzijanci i Seleukidi. Kalendarske tablice na kraju omogućuju lako pretvaranje babilonskih datuma u njihove istoznačne datume prije Krista, i to s velikom točnošću.
- ROGER, ROBERT WILLIAM. *A History of Ancient Persia, From Its Earliest Beginnings to the Death of Alexander the Great*. New York, Charles Scribner's Sons, 1929. 393 stranice.
- SMITH, SIDNEY. *Isaiah XL–LV, Literary Criticism and History*. "The Schweich Lectures of the British Academy, 1940." London, Oxford University Press, 1944. 204 stranice. Predavanje II. sadrži dobar pregled povijesti Babilona od 556. do 539. godine prije Krista i u svojim bilješkama pruža bogatu zbirku izvornog materijala. Ostatak knjige je obrana piščeva vrlo kritičkog gledišta prema kojem drugi dio Izaijine knjige sadrži povijest posljednje faze Babilonskog Imperija napisane u obliku proročanstva, nakon što su se događaji odigrali.
- WISEMAN, D. J. *Chronicles of the Chaldean Kings (626.–556. pr. Kr.) in the British Museum*. London, Trustees of the British Museum, 1961. 99 stranice i ploče. Niz pločica, dugo u vlasništvu muzeja, ali neobjavljenih (osim jedne, 1923. godine) s tekstom, prijevodom i povijesnim uvodom. U nizanju godišnjih vojnih pohoda ove kronike daju točne datume nastupne godine Nabopolooasara i Nabukodonozora, kao i osvajanja Jeruzalema i njegova kralja (Jojakima) 597. godine. One također rješavaju pitanje godine Jošijine smrti. Ovi su tekstovi od najveće važnosti za neobabilonsku povijest, za koju je dosad bilo malo dostupnog povijesnog izvornog materijala – za prve i posljednje godine Nabukodonozorove vladavine.

SUMMARY

The Ancient World From 586 to 400 B.C.

The purpose of this article is to give the history of the small Jewish nation against the historical background of its time. The history of the people of God cannot rightly be understood if one studies it as an isolated unit. The events are usually described but briefly in the Bible, and can fully be understood only if studied in the light of archeological and historical evidence.

The source material for this period of less than two centuries is very rich for some sections and extremely poor for others. The Bible is almost silent about any events lying between the destruction of Jerusalem in 586 B.C. and the return of the Jews about 50 years later. Even the historical books which inform us about the restoration of the nation (Ezra and Nehemiah) leave large gaps uncovered in their narratives.

This is also true of our extra-Biblical source material. It is very limited during the time of the Babylonian Empire, as well as during certain periods of the time of the Persians. Furthermore, this material is of great variety and differs in reliability. Official Babylonian and Persian documents are scarce. Our most voluminous sources, the Greek histories, are tainted with hatred against the Persians and are contradictory and frequently unreliable. Nevertheless for lack of something better they prove useful and important for the historian who seeks to reconstruct the story of the events of that period.

In recent years archeological discoveries have greatly added to our knowledge of this very important period in the history of God's people, and the following survey is based on the presently available evidence. The historical picture sketched in the following pages may, of course, need modification in some details as added information becomes available through future discoveries of further source material.

Key words: *Ancient-World; Jewish-people; Babylon; Persia; Egypt; Judea; Lidia*

Izvornik: *Horn, Siegfried H. „The Ancient World From 586 to 400 B.C.” Seventh-day Adventist Bible Commentary. Urednik F.D.Nichol. Washington D.C.: Review and Herald, 1953-57. v. 3, str. 43-84.*

Prijevod: *Mihael Abramović*